

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN SOSYOLOJİ BİLİM DALI

ENDÜSTRİYEL TAHAKKÜM VE DİN

Yüksek Lisans Tezi

HATIRA ÇİÇEK

İstanbul, 2019

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DİN SOSYOLOJİ BİLİM DALI

ENDÜSTRİYEL TAHAKKÜM VE DİN

Yüksek Lisans Tezi

Hatıra ÇİÇEK

DANIŞMAN: Dr. Öğr. Üy. Fatma ODABAŞI

İstanbul, 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Anabilim Dalı DİN SOSYOLOJİSİ Bilim Dalı TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi HATIRA ÇİÇEK'nın ENDÜSTRİYEL TAHAKKUM VE DİN adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 11.07.2019 tarih ve 2019-21/11 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 25.7.2019

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

1.	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi FATMA ODABAŞI	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ALİ COŞKUN	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ZEKİ ARSLANTÜRK	

GENEL BİLGİLER

İsim ve Soyadı	: Hatıra Çiçek
Anabilimdalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	: Din Sosyolojisi
Tez Danışmanı	: Dr. Öğr. Üyesi Fatma Odabaşı
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans- Temmuz 2019
Anahtar Kelimeler	: Endüstri, tahakküm, sanayileşme, tüketim, doğa, barış

ÖZET

Son yüzyıllarda yaşanan teknik gelişmeler, insan hayatına ciddi derecede konfor alanları sağlamakla birlikte geri dönüşü çok zor hatta mümkün olmayan pek çok yıkıma da neden olmuştur.

Hızlı değişimler, sürekli tüketim, nüfus artışı, çevre kirliliği, insanların evrenin sahibi ve tek sakiniymiş gibi davranışlar sergilemeleri vs. ciddi sorunlara sebep olmuştur ve olmaktadır. Hem fizyolojik hem psikolojik hem de sosyolojik alanlara sığmayan bu sorunlar mutsuz ve çevresini de mutsuz eden insan yığınları yaratmıştır. Maddeyi kutsayıp manayı bir köşeye bırakan, materyalist dünya görüşünün hakim olduğu çağımızda, insan, doğaldan ve doğasından uzaklaşarak kendi özüne yabancılaşmıştır. Günümüzde artarak devam eden şiddet ve sapkınlık eylemleri, buhranlar, depresyonlar insanın özüne yabancılaşmasının doğurduğu sorunlardır.

İnsan ancak fitratına uygun olanla yani doğal olanla, doğada olanla uzlaşarak bu modern cinnet döneminden ve durumundan kurtulabilir. Bu ise insanın başta kendisi olmak üzere tüm evrenle barışmasıyla mümkün olacaktır.

GENERAL KNOWLEDGE

Name and Surname : Hatıra Çiçek
Field : Philosophy and Religious Sciences
Programme : Sociology of Religion
Supervizor : Dr. İnst. Fatma Odabaşı
Degree Awarded and Date : Master- July 2019
Keywords : Industry, domination, industrialization, consumption
nature, peace

ABSTRACT

Technical advances in the last centuries have provided significant comfort areas to human life and caused many destructions that are difficult to return to.

Rapid changes, continuous consumption, population growth, environmental pollution, people behaving as if they were the sole inhabitants of the universe and so on has caused serious problems. These problems, which spread to both physiological, psychological and sociological fields, have created masses of people who are unhappy and unhappy in their environment. In our age, when materialist worldview prevails, blessing matter and leaving meaning to a corner, man has become alienated from his own self by moving away from nature and nature. Today, increasing violence and heresy acts, crises and depressions are the problems caused by the alienation of people to their essence.

One can only get rid of this modern insanity and condition by reconciling with the natural, the natural. This will be possible only if one man makes peace with the whole universe, especially himself.

TEŞEKKÜR

Çalışmanın teşekkür bölümüne yürüdüğüm yolda beni hep iyi insanlarla karşılaştıran Allah'a şükrederek başlamak isterim. Çalışmanın her aşamasında varlıklarını hissettiren ve her daim tüm samimiyetleriyle yardımlarını sunan; başta kıymetli bilgi, birikim ve tecrübeleri ile bana destek olan değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Fatma ODABAŞI'na, ilgisini ve önerilerini göstermekten kaçınmayan sayın Prof. Dr. Ali COŞKUN'a sonsuz teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Bu süreçte hayatımıza giren iyi insanların çok büyük bir nimet olduğunu çok derinden hissettiren ve çalışma boyunca yardımlarını hiç esirgemeyen hatta yer yer benden daha fazla önemseyen değerli arkadaşlarım Şüheda YILDIRIM, Şerife ÖZYÜREK ve beni hep motive eden Dilek TUNÇ başta olmak üzere tüm arkadaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

İstanbul 2019
Hatıra ÇİÇEK

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
TEZ ONAY BELGESİ.....	I.
ÖZET.....	II.
ABSTRACT.....	III.
KISALTMALAR.....	VI.

GİRİŞ

Projenin Amacı, Önemi ve Yöntemi.....	1
---------------------------------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM ENDÜSTRİYALİZM

A.ENDÜSTRİ NEDİR	3
B.ENDÜSTRİYALİZMİN KISA TARİHİ.....	5
C.TOPLUMLARIN ENDÜSTRİYEL SORUNLARI.....	8
1.Gıda Endüstrisi.....	10
a. Endüstriyel Çiftlikler.....	12
b. Genetiği Değiştirilmiş Organizma (GDO).....	15
c. Fast Food Akımı.....	16
2. İlaç/Kozmetik Endüstrisi.....	18
a. Deney Hayvanları.....	19
3. Kentleşme ve Enerji kaynakları Sorunu.....	22
4. Tüketim Sorunu.....	24

İKİNCİ BÖLÜM DOĞAYA TAHAKKÜM VE DİN

A.TAHAKKÜM NEDİR	28
B.İNSANIN DOĞAYA TAHAKKÜMÜ.....	29
C.EKOLOJİK DÖNGÜYE İNSAN MÜDAHALESİ.....	33
1.Hayvanlar.....	36
2.Toprak ve Bitkiler.....	38
3.Sular.....	40

4. İnsanlar.....	42
D. "CHALLENGER"; MEYDAN OKUYAN.....	44
E. ENDÜSTRİYALİZM VE YERYÜZÜNÜN FESADI.....	46
F. SAHİP OLMAK veya AİT OLMAK.....	49
SONUÇ	51
KAYNAKÇA	54

KISALTMALAR

a.g.e	Adı geçen eser
BBC	British Broadcasting Corporation
Bkz	Bakınız
c.	Cilt
Çev	Çeviren
s.	Sayfa
S.	Sayı
www	World Wide Web
vs	Ve saire
Yay	Yayınları
y.y	Yüzyıl

GİRİŞ

Araştırmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi

Sanayileşme ya da endüstrileşme dediğimiz olgu toplumsal bir süreçtir. Üretimde makinelerin yaygınlaşması, buna paralel olarak iş bölümü ile birlikte toplu üretime geçilmesi ve işçi sınıfının oluşması gibi sonuçları da beraberinde getiren bir süreçtir. Bu çalışmada, endüstrileşmenin ve beraberinde getirdiği yeni olguların dünyanın seyrine ne gibi etkileri olduğunu, endüstrinin, doğada yani; insan, hayvan, bitki, toprak, su gibi tüm canlılar üzerinde ne gibi etkiler bıraktığı üzerinde durulmuştur.

İçinde yaşadığımız yüzyılda insanlar; küresel iklim krizi, açlık, suyun kullanım hakkından mahrumiyet, yeryüzü kaynaklarının adil kullanılmaması, aşırı tüketim, kaynakların azalması, yeryüzündeki canlı türlerinin bir kısmının yok olma tehdidi altında olması, biyoçeşitlilikte azalma ve buna bağlı olarak ekosistemin bozulması gibi sorunlarla karşı karşıyadır. Bu çalışmada bu türden sorunların yaşanmasına neden olan durumlar üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bahsi geçen meselelerin endüstrileşmeye paralel olarak ortaya çıkması veya artması, bu sorunların oluşmasından endüstrinin payının olduğunu akıllara getirmektedir.

Endüstrileşme, tek başına nötr bir olguyken, tüm canlıları tehdit eden ve ekosistemi yaşamın asli unsuru olarak görmeyen, önceliği insanın menfaati ve şahsi çıkarları olan birey veya toplumların elinde, geri dönüşü mümkün olmayan hasarlara yol açacak bir silaha dönüşebilmektedir. Bu çalışmada nötr bir kavram olan endüstrinin tüm canlıların yuvası olan gezegenimize ve dolayısıyla gezegenimizde yaşayan tüm canlılara zarar verecek bir hale gelmesinin nedenleri ve bu nedenlere islam özelinde “dinlerin” kaynaklık edip etmediği üzerinde durulmuştur.

Dinler, tanımları ve amaçları itibariyle müntesiplerine dünya ve ahiret mutluluğu vadedip onlara genel bir perspektif sunarlar. Her alanda söyleyecek bir sözü olan dinlerin; tüm doğaya yani insanlığı da içeren bu alana dair de muhakkak söyleyecek sözleri ve belirledikleri ilkeleri olacaktır. Bu çalışmada endüstrileşmenin ve beraberinde

getirdiği sorunların yaşam ve canlılar üzerinde yarattığı tahribatlara dinlerin nasıl baktığı ve yine dinlerin yaşam üzerine nasıl bir dil kullandıkları üzerinde durulmuştur.

Araştırma, nitel bir araştırma olup dokümantasyon yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın temel materyalini güncel olay, olgular ve bu olay, olguların meydana gelmesinde etkin rol oynayan temel saikler hakkındaki Kur'an ayetleri oluşturmaktadır. Araştırma esnasında karşılaşılan en büyük problem, daha önce de belirtildiği üzere; endüstri kavramının nötr bir kavram olması olmuştur. Dolayısıyla bu kavramla ilgili neyin doğru, neyin yanlış olduğu ile ilgili değerlendirmeler kişilerin bakış açısına bağlıdır. Dolayısıyla, endüstriyalizmin yarattığı sorunlar konusunda çoğu insan hemfikirken, "endüstrinin sağladığı kolaylıklar " perspektifinden bakan yahut endüstrinin maddi imkânlarından çokça yararlanan kesim ise endüstrinin yıkıcılığı fikrine itiraz edecektir.

Çalışmada, endüstrinin ortaya çıkardığı sorunların daha net ortaya konulması amacıyla, dünya kaynakları hakkında güncel raporlara ve dünya üzerinde meydana gelen olayların yer aldığı haberlere de yer verilmiştir. Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, endüstri kavramı açıklanmış ve toplumların endüstri alanında yaşadıkları sorunlara yer verilmiştir. İkinci bölümde ise tahakküm kavramına açıklık getirilerek tahakküm kavramının kökenleri ve tahakkümün canlılar üzerinde ne tür etkiler yarattığı üzerinde durulmuş, tahakküm hırsıyla kullanılan endüstrinin doğa üzerindeki tahribatları hakkında açıklamalı bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde de bahsedilen sorunların altında yatan en temel neden -sahip olma, mülk edinme ve malik olma hırsı- üzerinde durularak "sahip olmak veya ait olmak" gibi evreni iki farklı okuma biçiminin, yuvamız olan dünyayı nasıl etkileyeceği, yaşamı nasıl farklılaştıracağı üzerinde durulmuştur. Dinlerin yukarıda belirtilen mevzulara ilişkin prensipleri ve ilgili referansları, ayrı başlıklar olarak değil de konunun akışı içinde uygun görülen yerlerde sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENDÜSTRİYALİZM

A. ENDÜSTRİ NEDİR

Endüstri: Fransızca “industrie” çalışkanlık, çalışarak ortaya konan şeyler demektir. Fransızca sözcük Latince “industria” gayret, çalışkanlık sözcüğünden evrilmiştir. Bu sözcük Latince industrius “çalışkan” sözcüğünden türetilmiştir. Latince sözcük Arkaik Latince “endo-struus” sözcüğünden alıntıdır. Latince sözcük Hintavrupa Anadilinde yazılı örneği bulunmayan “stera” yaymak, sermek, ortaya çıkarmak kökünden evrilmiştir.¹

Endüstri ile aynı anlamda kullanılan bir diğer kelime ise sanayidir. Sanayi ise: Arapça “sn’a” kökünden gelen Arapça “sana’a” ustalık, hüner, imalat sözcüğünden alıntıdır. Arapça “sana’i” sanatlar, meslekler sözcüğünden alıntıdır.²

Endüstrileşme ise, sanayi devrimi ile beraber gelen ve ülkelerin ekonomik, sosyal, siyasal vs. alanlarda uğradıkları değişikliklerdir.³ Endüstri dediğimiz olgu, devamlı veya belli zamanlarda, makine ve benzeri araçlar kullanarak bir madde veya gücün niteliğini, biçimini değiştirerek toplu üretimde bulunan faaliyet dalıdır.

İnsanlık, tarih boyunca, onu bu merhalelere getirmiş, kendisinin ve tüm canlıların kadersel dönüşüm yaşamasına sebep olabilecek iki büyük değişikliğe şahit olmuştur. Bunlardan birincisi M.Ö. VIII. bin yılda ortaya çıkan, toprağın ve hayvanın evcilleştirilmesi suretiyle, daha önce avcılık ve toplayıcılıkla geçinen insan topluluklarını çiftçi ve çoban topluluklarına dönüştüren tarım devrimi; ikincisi ise XVIII. yüzyılda başlayan

¹ Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük*, Endüstri, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=end%C3%BCstri> (13.01.2015)

² Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük*, Sanayi, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=sanayi> (13.01.2015)

³ İlkin, Akin, "Endüstrileşme", *Ak İktisat Ansiklopedisi*, Cilt II, Ak Yayınları, İstanbul, 1973, s.427

ve iki yüzyıl içinde dünyanın tarımla uğraşan nüfusunu radikal biçimde azaltarak insanı artan ölçüde hizmet üreticisi haline getiren endüstri devrimidir.⁴

Endüstri devrimiyle yeni bir çağ başlatan insanoğlu, tarihin seyrinde çok büyük sıçrayışlar yaşadı ve yaşamaktadır. Endüstrileşme süreciyle beraber, doğal kaynak ve zenginlikler daha etkin kullanılabilirdi. Endüstri alanındaki gelişmeler farklı alanlardaki değişimleri de beraberinde getirdi. İnsan, artık hayvan ve bilek gücü yerine makinanın gücünü kullanmaya başladı. Bu makinalaşma, tüm alanlarda ilerlemeler yaşanmasını beraberinde getirdi. İnsanlar daha iyi beslendi, tıp gelişti, hastalıkların teşhis ve tedavisi kolaylaştı. Buna paralel olarak yaşam süresi uzadı. Kişisel yaşam alanındaki bu konfor insana, evreni keşfetmek için daha fazla vakit kalmasını sağladı.

İnsanlar artık her yeni gün kendi sınırlarını biraz daha genişletmektedir. Bugün insan uzaya gidebilmektedir. Bunlar endüstrinin insanoğlunun hayatına getirdiği kolaylıklardır. Fakat şu da inkar edilemez bir durum olarak karşımızda durmaktadır ki; endüstrileşme ile beraber insanın doğaya kıyımı da açıkça başlamıştır. Hırs, kibir, dünyevileşme, enaniyet dürtülerinin ağır bastığı dünyada, rekabetten kaynaklı savaşlar artmıştır. Daha fazlasına sahip olmak ve sahip olduklarını korumak amacıyla, ateşli silahların kullanımı da yaygınlaşmıştır. Şartların iyileşmesinden kaynaklı nüfus yoğunluğunun artması, artan nüfusa yetecek kaynakların sağlanması için nükleer enerji gibi alternatif enerji alanlarının kullanılmasına ve sonrasında da yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Ham madde ve pazar arayışı insanlığa, iki büyük dünya savaşı yaşatmıştır. İkinci dünya savaşında atom bombası kullanılarak tüm doğaya çok ciddi zararlar verilmiştir. Bu listeyi uzatmak mümkündür. Bu açılardan bakıldığında insanlara çok büyük konfor alanları yaşatan, “evrenin keşfi” kapısını açan endüstrileşme diğer yandan dünyanın ve yaşamın sonunu getirebilecek devrimdir.

⁴ Teyfik Güran, *İktisat Tarihi*, Damla Ofset, İstanbul, 1990, s.3

Tüm bunlardan yola çıkarak söyleyebiliriz ki endüstri kavramı tek başına nötr bir kavramdır. İnsanların, bu olguyu kullanma biçimine göre değişen sonuçlar ortaya çıkarmaktadır.

B. ENDÜSTRİYALİZMİN KISA TARİHİ

*“Zamanların en iyisiydi, zamanların en kötüsüydü, hem akıl çağıydı, hem aptallık, hem inanç devriydi, hem de kuşku, Aydınlık mevsimiydi, Karanlık mevsimiydi, hem umut baharı, hem de umutsuzluk kışıydı, hem her şeyimiz vardı, hem hiçbir şeyimiz yoktu, hepimiz ya doğruca cennete gidecektik ya da tam öteki yana”*⁵

Charles Dickens’ın *İki Şehrin Hikâyesi* romanına giriş yaptığı bu cümleler endüstri çağını anlatma konusunda da kullanılabilecek oldukça vurucu ifadelerdir.

Endüstri devriminin gerçekleştiği yüzyıl kendisinden önceki yüzyıllardan farklı olarak pek çok şeyin, çok hızlı bir biçimde değiştiği bir yüzyıldır. İnsanın olduğu her yerde değişim de vardır. Bu açıdan bakınca değişim hep var olmuştur. Bu yüzyıldaki değişimi genel değişimden farklı kılan şey, değişimin hızıydı. Önceki yüzyıllarda, çağlar ve çağdaşlar arasındaki değişimler toplumsal bir kontrast yaratmayacak şekilde yumuşak geçişli olmuştur. Dolayısıyla her şey kısmen olağan akışında ilerlemiştir. Oysa endüstri devrimiyle beraber toplumun değişim süreci çok hızlanmaya başlamıştır. Bu değişim hızı teknoloji geliştikçe yani endüstriyel imkânlar arttıkça daha da baş döndürücü bir hale gelmektedir. Bu değişim sürecini tetikleyen şeylerin tarihi net olarak bilinmese de, James Watt adlı İngiliz mühendisin 1766 yılında buhar makinesini icat etmesi dünya tarihinin dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmiştir.⁶

Sanayi devrimi tarihte olup bitmiş bir olay değildir. Aksine olmaya devam eden ve pek çok şeyi hala dönüştüren bir süreçtir. İçinde bulunduğumuz çağda da, ilk olarak 2011 yılında Hannover Fuar’ında insanların gündemine *“Alman Hükümetinin 2012 yılında oluşturduğu çalışma grubu tarafından hazırlanan ve 2013 yılında sunulan nihai*

⁵ Charles Dickens, *İki Şehrin Hikâyesi*, Çev. Meram Arvas, Can Yay., İstanbul, 2018, s.6

⁶ Banu Uçkan, Deniz Kağnıcıoğlu, *Endüstri İlişkileri*, Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir, 2004, s.70

rapor ile açıklanan Endüstri 4.0 olarak ifade edilen dördüncü sanayi devrimine geçiş sürecini yaşamaktayız.”⁷ İfadesiyle sunulan yeni bir sanayi devrimini yaşamaktayız.

İlk sanayi devrimi (1.0) ile su ve buhar gücünün kullanıldığı makinalarla yeni bir üretim sistemine geçilmiştir. İkinci sanayi (2.0) devriminde elektrik gücünün yardımı ile üretim seri hale gelmiştir. Üçüncü sanayi devriminde (3.0) ise dijital devrim tabiri gündeme gelmiştir. Bilgi Teknolojilerinin gelişmesiyle üretim çok daha rahat bir hale gelmiştir. *“Dördüncü sanayi devrimi (4.0) ise, yeni nesil, birbiriyle iletişim kurabilen teknolojilerin yer aldığı, akıllı fabrikalar aracılığıyla, daha esnek, daha düşük maliyetli, daha hızlı ve verimli üretim yapılabilmesini amaçlamaktadır.”⁸*

Bu çalışmada üzerinde duracağımız konu endüstrinin kendisinden ziyade, endüstrinin yarattığı ahlak ve bunun topluma yansması olacaktır. Buhar makinasının icadıyla seri üretimin yolu açılmıştır. *“Makineye dayalı üretime geçişle birlikte üretimin şekli ve miktarı da artmıştır.”⁹* Üretilen her yeni ürün/icad, yenilerinin üretilmesini kolaylaştırmış ve hızlandırmıştır. 19. yüzyıl ve sonrası dünyada çok ve hızlı değişimler yaşanmıştır. Sanayi devrimi ve buna paralel olarak, kentleşme, teknolojik alandaki gelişmelerle ilgili değişimlerin yanısıra; ulus devletlerin ortaya çıkması, ikinci dünya savaşı ve sonrasındaki soğuk savaş dönemi, endüstrileşmenin tetiklediği küreselleşme gibi birçok değişim yaşanmıştır ve yaşanmaktadır.

Daha eski çağlarda, nesiller arasında, çok uzun ve benzer dönemlerin yaşanması, kuşaklar arasında yumuşak geçişlerin olmasını sağlamıştır. Bu yumuşak geçiş sayesinde insanlar arasında ciddi kültür farklılıkları oluşmamış böylelikle de nesiller arasında büyük kirizler yaşanmamıştır. Fakat 18-19. yüzyıldan sonra insanların, eşyanın ve zamanın ruhunun çok hızlı bir şekilde değişmesi nedeniyle yaşanan bu değişimler ve sebebiyet verdiği olumsuz sonuçlar, çağın ve çağdaşların genel anlamda bir buhran yaşamasına neden olmuştur. Çünkü icad edilen her alet, üretilen her yeni teknoloji, beraberinde kendi ahlakını da üretmiştir. Teknolojinin ve aletlerin gittikçe daha hızlı değişmesi ne-

⁷ Sabiha Kılıç, Reha Metin Alkan, “Dördüncü Sanayi Devrimi Endüstri 4.0: Dünya ve Türkiye Değerlendirmeleri”, *Girişimcilik, Inovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, S.2(3) Yıl 2018, s.32

⁸ S. Kılıç, R.M. Alkan, a.g.m, s.32

⁹ Bahaeddin Yediyıldız, *Tarih*, MEB Yay., Yıl 1994, C.3, s.78

siller arasındaki hayatı algılama ve yaşama biçimini farklılaştırmıştır. Bu da beraberinde iletişim sorunlarını ve kuşak çatışmalarını getirmişti

Teknolojiyle birlikte artan bilginin beraberinde getirdiği şey bilgelik olmamıştır. Teknoloji insanın eşya hakkında bilgisini arttırmıştır. Bilgelikten yoksun bu bilgiyle insan, bilgiyi, eşyaya ve varlığa tahakküm aracına döndürmüştür. *“Bacon’dan beri bilimin amacı, bilgiyi, doğaya hükmetmek ve onu denetim altına almak amacıyla kullanmak oldu ve bugün hem bilim hem de teknoloji kökten karşı-ekonomik amaçlar uğruna bu bilgiyi hükmetme yolunda kullanmaktadır.”*¹⁰ *“Fazlur Rahman’a göre teknolojide örtülü bir tehlike vardır. Ahlaki temellerden yoksun bırakılan teknoloji “insanı öylesine miyoplaştırır ki, sadece bu dünyayı düşünür, oraya dalar gider ve Kur’an-ı Kerim’in ifadesiyle “öteyi” yani “işlerin sonunu” gözden geçirirsiniz.”*¹¹ İşlerin sonunu gözardı etmeden, bugüne ve yarına zarar vermeden, herkes için faydalı olabilecek endüstrinin formülasyonunu bize Kur’an sunmaktadır. Kur’an-ı Kerimde, Hadid Suresi’nde ¹² demirden bahsedilirken, demir elementi, “içinde hem kahredici bir güç hem de insanlar için sayısız faydalar bulunan demir” olarak tanımlanıyor. Yine aynı ayette kitap ve adaleti ayakta tutmak için mizanı indirdik deniliyor. Bu ayette geçen demir, endüstrinin en temel hammaddesidir. Bu açıdan baktığımızda, ayette geçen “demir”i endüstri ve güç olarak anlamlandırmak uzak bir ihtimal değildir.

Ayette geçen üç unsurun; Kitap(vahiy, bilgi)-mizan (adalet) -demir(endüstri, güç) birbirleriyle uyum içinde ve birbirlerini destekleyerek var olmaları, evrenin doğal işleyişine uygun olandır. İrfani bilgiden yoksun bir endüstri (güç) evrenin genel işleyişini, düzenini bozar. Bu da beraberinde dönüşü çok zor olan sorunlar yaratır.

¹⁰ Fritjof Capra, *Fiziğin Taosu*, Çev. Kaan H. Ökten, Arıtan Yayınevi, İstanbul 1991, s.150

¹¹ Hüseyin Aydın, *Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar*, TDV Yay. Ankara 2009, s.53

¹² “Bkz: “Doğrusu Biz elçilerimizi hakikatin apaçık belgeleriyle gönderdik; onlarla birlikte Kitab’ı ve insanlığı adaletle ayakta tutsun diye mizanı indirdik; ve içinde hem kahredici bir güç hem de insanlar için sayısız faydalar bulunan demiri indirdik: Ki böylece Allah, kendisine ve elçilerine gıyapta destek çıkanları seçip ayırsın: Şüphesiz Allah tarifsiz bir güç sahibidir, mutlak üstün ve yüce olandır.” Kur’ân-ı Kerim, Hadid Sûresi, Âyet 25.

C. TOPLUMLARIN ENDÜSTRİYEL SORUNLARI

Endüstrinin ya da sanayileşmenin gelişmesi, insan-insan ve insan-doğa ilişkisini önemli ölçüde etkilemiştir. Kadim inanışlarda ve onların etkisiyle yakın geçmiş zamanlara kadar eşyanın da ruhu ve tabiatı olduğu fikriyle, değil canlı olan; ağaca, toprağa, suya; o suyun konulduğu ibriğe bile bir mana yüklenir; o eşyanın kişinin ömrüne şahitlik edeceği var sayılıp o eşyaya da hürmet edilirdi.

Fussilet suresi 20-21 ayetlerde şöyle denmektedir: *“Nihayet oraya geldikleri zaman, kulakları, gözleri ve derileri işledikleri şeye karşı onlara şahitlik edecektir. Derilerine: Niçin aleyhimize şahitlik ettiniz? derler. Onlar da: Her şeyi konuşuran Allah, bizi de konuşturdu. İlk defa sizi o yaratmıştır. Yine ona döndürülüyorsunuz derler.”* Ayette geçen “her şey”i ifadesi canlı cansız tüm varlığı kapsamaktadır. Yine “Ya Rab, ne çok eserin var! Hepsini bilgece yaptın. Yeryüzü yarattıklarınla dolu”.¹³ “Bu dizeler İncil’in yeryüzü ve gökyüzünü özetlemesidir. Dünyanın yaratılışı Rab’in hikmeti olarak gösterilmektedir.”¹⁴

*“Bugün ise teknolojinin insanı getirdiği durum tıpkı koza ören bir kelebek gibi kendi hüner ve işgücünden dolayı tehlikede bulunmak olmuştur.”*¹⁵ Bugün endüstrileşmenin boyutları, şehirleri bir anda yok edebilecek, ülkeleri mahvedebilecek, geniş bir bölgede yaşayan çok büyük insan nüfusunu uzun yıllar etkileyebilecek hatta ve hatta insanlığı bir bütün olarak felaketin eşiğine getirebilecek -Çernobil felaketinde olduğu gibi- bir potansiyele ulaşmıştır.

“Dini, ilahi, aşkın âlemden uzaklaşma, kutsal olan ile bağıni koparma ve yeryüzüne kapanma anlamındaki ‘dünyevileşme’ “¹⁶ insanın haddini aşmasına, evrenle arasındaki organik muhabbet bağıni koparmasına neden olmuştur. Nitekim Kur’an insanın haddini aşması ve azması ile dünya hayatını tercih etmesi arasında yakın bir bağ

¹³ Kutsal Kitap, Mezmur, 104,24

¹⁴ Rüştü Ilgar, “Sosyal Ekoloji Ve İnanç İlişkisinin İrdelenmesi“, *Marmara Coğrafya Dergisi*, İstanbul, S: 13, Ocak, 2006, s.102

¹⁵ H. Aydın, *a.g.e.* s.83

¹⁶ İlhami Güler, Ömer Özsoy, *Konularına Göre Kur’an*, Fecr Yayınları, Ankara, 2015, s.430

kurar¹⁷ ; “Artık kim azarsa ve dünya hayatını tercih ederse, gideceği yer cehennemdir”¹⁸

İnsan dünyevileştikçe, evrenle/doğayla dolayısıyla diğer varlıklarla muhabbetini azaltarak bitirme noktasına getirmiştir. Doğayla bir olma, evrenin bir parçası olma hakikatinden uzaklaştıkça endüstriyi daha çok kullanmış. Endüstriyi kullandıkça da bu bağ daha çok zayıflamıştır. Endüstrinin gelişmesiyle birlikte, insan doğaya ve tüm diğer varlıklara olan hürmetini kaybetmiştir. Bu da beraberinde ağacı, toprağı, suyu, kediyi, kuşu vs. kendisinden mutlaka yararlanılması gereken birer meta haline getirmiştir. Artık sanayi toplumunun ferdi olan insanın düşüncesi, su eğer insanın işine yaramıyorsa “boşuna akıyordur” anlayışına evrilmiştir. Oysa evrendeki hiçbir şey başıboş ve gereksiz değildir. Dolayısıyla insanın azgınlaşarak onlar üzerinde dilediği gibi tasarruf etme hakkı da yoktur. Bu anlayışla hareket eden endüstri, toplumun hizmetine sunulmuş gibi görünse bile, geri dönüşü zor sonuçlara sebebiyet vermiştir. Bu geri dönüşü zor ve birbirini tetikleyen olayları John Tirman şöyle örneklendirmiştir;

Nitekim atomun parçalanması, nükleer enerji yaratma gücü verdi. İnsanoğlu ayrıca kitle imha silahları yaptı. DNA’nın şifresinin çözülmesi ona, sadece genetik hayatın sırrını değil, insan klonlama gücünü verdi. Fosil yakıtlar insanoğluna ısı enerjisi sağlamıştır. Ancak insanın bu tür yakıtları kendi çıkarları için ve tutumsuzca kullanması, küresel ısınmaya yol açarak günümüzde yok olma tehdidi yaratmakta ve iklimsel değişikliklere sebep olmaktadır. Fabrikaların, otomobillerin ve insanların yarattığı diğer teknolojilerin salgıladığı karbondioksit gazlara neden olmaktadır. Dünya ısındıkça buzullar eriyip ve denizler yükselmektedir. İklim koşulları değişirken yalnızca ısınmakla kalmayıp kuraklıklar ve orman yangınları da artmaktadır. Havadaki karbondioksit düzeyinin artması, tarlalardaki ürünleri, hayvancılığı ve hastalıkların yayılmasını da etkiler. Havadaki karbondioksiti ve eriyen buzulların oluşturduğu temiz sular, daha şimdiden doğruluklu ölçülen biçimlerde okyanus ısının yükselmesine, akıntıların değişmesine ve deniz canlılarının yaşamının tehlikeye girmesine neden olacaktır.¹⁹

Doğa bir bütündür. Bir alanında yapılan tahribat diğer alanlarda da yıkımlara sebep olur. Bugün yapılan bir hata geleceği de çok büyük oranda etkiler. İnsan aceleci²⁰ bir

¹⁷ İ. Güler, Ö. Özsoy, a.g.e. s.430

¹⁸ Kur’an-ı Kerim, Nâziat Suresi, Ayet, 37-39

¹⁹ John Tirman, *Dünyayı Sömüren Amerika*, Çev. Füsün Doruker, Altın Kitabevi, İstanbul 2007, s. 26.

²⁰ Kur’an-ı Kerim, İsrâ Sûresi, Âyet 11.

varlıktır ve kısa sürede gelecek menfaatleri uzun sürecek olana tercih edebilir. Bu tavrı endüstri alanında da sürdürmektedir. Endüstriyel paradigmada verimlilik kavramının tanınımı işgücü verimliliği oluşturur. Yani, üretime ne kadar az insan dâhil olursa süreç o kadar fazla “verimlidir”. Süreç daha fazla enerji ve kaynak kullanıp, kullanılan her birim başına daha az üretse bile bu böyledir. Bu verimliliği sağlamak için endüstriyel çalışma sahalarında, mümkün olduğu kadar insansızlaşma yoluna gidilmektedir. Bu durum insanın, insanlar ve diğer canlılarla irtibatını en az seviyeye indirmektedir.

Endüstri, kendini doğanın mutlak hakimi olarak gören ve evrende her türlü tasarruf hakkını kendisinde bulan insanın elinde ciddi boyutlarda yıkıma, sömürüye ve ifsada sebep olan sistemler oluşturmuştur. Bunları kısaca şöyle kategorize edebiliriz:

1. Gıda Endüstrisi

Canlılığın devam edebilmesinin en temel gerekliliğinden biri belki de en gerekli, beslenmedir. Canlılar varlıklarını sürdürebilmek için gıdaya ulaşmak zorundadır. Endüstrinin ilerlemesiyle birlikte insan için; gıdaya ulaşma, gıdayı yetiştirme ve ulaşılan gıdanın sağlıklı/sağlıksız oluşuyla ilgili bazı sorunlar gündeme gelmiştir.

Endüstrinin gelişmesiyle toprağa bağlılık azalmış, bu da uzun vadede şehirleşmeye sebep olmuştur. Sanayinin gelişmesiyle beraber oluşan yeni iş alanları için kalabalık bir insan grubu kırsaldan büyük şehirlere göç etmiştir. Nüfusun belli alanlarda yoğunlaşması, bu kalabalık nüfus için temiz ve güvenli gıda teminini zorlaştırmıştır.

Nüfusun yoğun olduğu şehirlerde yaşayan insanlara her an ulaşabilecekleri gıdaları sunabilmek için; endüstriyel çiftlikler, genetiğiyle oynanmış gıdalar, mevsimi ve koşulları dışında yetiştirilmiş neredeyse suni gıdalar sunulmaktadır. Bu durum, hem bu gıdalarla beslenmek zorunda kalan insanlar için hem de bu koşulların oluşturduğu şartlarda zulme uğrayan hayvanlar için en hafif tabiriyle kötü bir durum oluşturmaktadır. Bu durum fitrattan yani doğal olandan kopuşu da beraberinde getirmektedir. Doğadan kopuş doğaldan kopuştur. Doğal olmayan bu ortamda ve doğal olmayan bu besinlerle tüm canlılar tehdit altındadır.

Özellikle kimyasal tehlikeler endüstriyalizmin doğrudan doğurduğu tehlikelerdir. Ürünlerin raf ömürlerini uzatmak, kısa sürede daha fazla besin elde etmeye çalışmak, her gıdaya her an ulaşma gibi istekler tarıma ve ürünün genetiğine yönelik müdahaleleri beraberinde getirmiştir. Gıdalara katkı maddeleri eklenmiştir. Katkı maddelerinin insan sağlığı üzerinde ciddi tahribatlara neden olduğu, üzerinde tartışmaya gerek dahi duyulmayacak kadar yakıcı bir gerçekliktir. Bu maddeler günümüzde ortalama her insanın hemen hemen her gün bir şekilde tükettiği ürünlerde mevcuttur. Dolayısıyla modernizme bir şekilde bulaşan toplumlarda bu tür gıdalara maruz kalmak kaçınılmaz bir durumdur. *“Birçok kimyasal madde insanlar için çok düşük miktarlarda bile olsa son derece toksit etkiye sahiptir.”*²¹

Hep daha fazlasını kazanmak isteyen kapitalizm, endüstrinin sağladığı imkânları kullanarak yenilebilir gıdalar ve bitki çeşitliği üzerinde düzeltilmesi zor tahribatlara yol açmaktadır. Vandana Shiva kitabında bu durumu şöyle örneklendiriyor;

Dünya ekosistemi içerisinde hali hazırda bulunan aşağı yukarı 300 bin canlı bitki türünün en fazla 50 bin kadarının yenilebilir nitelikte olduğu belirtilmektedir. Yine bunların içerisinde 7 bin bitki türünün tarımsal olarak üretildiği ve gıda olarak kullanıldığı saptanmıştır. Ancak bütün bu ekolojik zenginliğin içerisinde sadece otuz tür, dünya kalori tüketiminin yüzde 90’ını karşılamakta ve sadece dört tür (pirinç, mısır, buğday ve soya fasulyesi) dünya nüfusunun tükettiği kalori ve proteinin çok büyük kısmını sağlamaktadır. İşte genetik mühendisliği ve bu temelde oluşturulan biyoteknoloji kapitalizmi, elle-rindeki bilimsel olanakları bu büyük biyolojik zenginlikten yeni gıda türleri, insanlık için yeni kalori, besin imkânları geliştirmek yerine, kolaya kaçmakta var olan çeşitliliği ortadan kaldırmak doğrultusunda kârlı çalışmalar yürütmektedirler. Örneğin, Çin’de geleneksel olarak 10 bin buğday çeşidi üretilmekteydi. Bu sayı 1970’lerde sadece bine düştü. Meksika’da geleneksel mısır çeşitlerinin sadece yüzde 20’si bugün varlığını koruyabilmiştir. ABD sınırları içerisindeki 7 bin elma çeşidinin bugün 6 bini kaybolmuştur. Filipinler de geleneksel pirinç çeşitleriyle meşhurdur, 1980 öncesindeki yeşil devrim kampanyalarının ve sonrasındaki neo-liberal tarım politikalarının etkisiyle tüm pirinç arazilerinin yüzde 98’i sadece sadece iki tane yeşil devrim çeşidine bırakılmıştır²²

²¹ Osman Erkmen, “Gıda Kaynaklı Tehlikeler ve Güvenli Gıda Üretimi”, *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 2010, S.53, s. 220-235

²² Shiva Vandana, *Çalınmış Hasat(Küresel Gıda Soygunu)*, Çev. Ali K. Saysel, Bgst Yay., İstanbul, 2006, s.97

Bu durum yalnızca günümüz insanları içi bir sorun değildir. Bizim bırakacağımız dünyada yaşamak zorunda kalacak olan müstakbel dünya halklarının da uğraşmak zorunda kalacakları bir sorundur. Gıda endüstrisinin kendi içinde yarattığı bir takım sorunları şu başlıklarda ele alabiliriz.

a. Endüstriyel Çiftlikler

Gıda endüstrisi yalnızca insan sağlığını tehlikeye atan ve tarımsal çeşitliliği azaltan bir alan değildir. Bu endüstrinin, insanlardan daha büyük zararı, tabiri caizse her alanda sömürdükleri hayvanlardır. Kur'an'a göre, *“kendini kendine yeter olarak gören ve azgınlaşan insan”*²³, hayvanların temel yaşam haklarını hiçe sayarak endüstriyel çiftlikler kurmuştur.

Endüstriyel çiftlikler, özellikle kalabalık insan nüfuslarının olduğu bölgelerde, bu bölgelerde yaşayan insanlara, en fazla tükettikleri hayvanları daha hızlı ve daha ucuza yetiştirmek amacıyla kurulmuş büyük tesislerdir. Bu çiftliklerde yetiştirilen hayvanlar, en kısa zamanda en fazla kâr elde edilebilmek adına; kısıtlanmış alanlarda, özgürlükleri tamamen ellerinden alınarak ve fitratları bozularak, çiftliğin kârının artırılması amaçlanarak yaşamak zorunda bırakılmaktadır. Endüstriyel çiftliklerde hayvanların genetiklerine yönelik müdahalelerde bulunularak hem kendilerini savunamayan bu canlıların hem de onları tüketen, tüketmek zorunda kalan insanların hayatlarıyla oynanmaktadır.

Bu tür endüstriyel çiftliklerde kullanılan böcek ilaçları, antibiyotikler ve büyüme hormonları insanların tükettiği ette kimyasal madde miktarının artmasına neden olmaktadır. Antibiyotiklerin endüstriyel çiftçilikte kullanımı ayrıca, insanlarda ve hayvanlarda antibiyotik direncinin artmasına ve antibiyotiklere karşı dirençli süper bakterilerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Hayvansal atıklarda bulunan kimyasallar, bakteriler ve virüsler toprağa ve su kanallarına karışmaktadır. Bu tür çiftliklerde gerçekleştirilen uygulamalar hem insanlara hem doğaya hem de çiftliklerde sömürülen hayvanlara ciddi zararlar vermektedir. Örneğin; *“ABD’deki süt ineklerinin % 30 ile % 50 kadarı bağışıklık sistemi zayıflığı ve aşırı sağılma nedeniyle meme iltihabına yakalanmaktadır. Ağrılı*

²³ Kur'an-ı Kerim, Alak Sûresi, Âyet 6-7.

bir bakteriyel meme enfeksiyonu olan meme iltihabı hastalığında, süte de geçebilen kan ve irin ürer.”²⁴

Bir gözlemcisi ise tavuk fabrikasını, adeta Paul McCartney’in “*Mezbahaların cam duvarları olsaydı herkes vejetaryen olurdu.*”²⁵ sözünü doğrularcasına şöyle tarif ediyor:

Bir ızgaralık piliç üreticisi bugün civciv üretme tesislerinden on bin, elli bin, hatta daha fazla bir günlük civciv alır ve onları uzun, penceresiz bir kümese kapatır... Kümesin içinde civciv ortamının tüm özellikleri denetlenerek daha az yemle daha hızlı büyümeleri sağlanır. Su ve yem çatıdan sarkıtılan kovalardan otomatik olarak verilir. Aydınlatma ayarlanmıştır... Örneğin civcivlerin çabuk [kilo] almalarını teşvik etmek için ilk bir iki hafta günde yirmi dört saat parlak ışık olabilir... Sekiz-dokuz haftanın sonuna doğru, piliç başına yaklaşık 0,6 metre kare kadar -ya da üç kilo kadar piliç için bir dosya kâğıdından daha küçük- bir alan düşer.²⁶

Bu endüstriyel çiftliklerde hayvanlarının yaşamak zorunda kaldıkları koşullar zalimcedir. Bu çiftliklerde hayvanlar üreme biçiminden başlayarak tamamen suni bir ortamda, doğaları hiçe sayılarak kısa sürede öldürülmek ve ya etinden, sütünden vs. yararlanmak için yaşatılırlar. Daha doğru bir ifadeyle söylemek gerekirse insan efendileri tarafından işlerine yaradıkları sürece ölmeyecek asgari yaşam şartları sağlanarak hayatta kalırlar.

Yuval Noah Harari, günümüzde bu çiftliklerde hayvanlara yaşatılan zulmün endüstri öncesi dönemlerde istenilse bile bu boyutlara erişemeyeceğini şu şekilde ifade etmiştir:

... Bu durum son birkaç asırdır daha da kötüleşti, bu süre zarfında geleneksel tarım endüstriyel çiftçiliğe dönüştü. Eski Mısır, Roma imparatorluğu ya da ortaçağ Çin’i gibi geleneksel toplumlarda insanların biyokimya, genetik bilimi, zooloji ve epidemiyoloji bilgileri çok kısıtlıydı. Dolayısıyla, manipulatif güçleri sınırlıydı. Ortaçağ döneminde köylerde tavuklar serbestçe koşar, çöp yığınınından tohum ve solucan toplar ve ahırda yuva yapardı. Hırslı

²⁴ <http://www.yemekyolculugu.info/2012/11/endustriyel-hayvan-ciftlikleri-hakknda.html> , (29.11.2012)

²⁵ “if slaughterhouses had glass walls everyone would be vegetarian” isimli kısa bir belgesel videoda, Paul McCartney tarafından kullanılıyor.” 07.12.2015 <https://www.youtube.com/watch?v=Pg0sCIIU9A0> (12.05.2019)

²⁶ George Ritzer, *Toplunun McDonaldlaştırılması Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme*, Çev. Şen Süer Kaya, Ayrıntı Yay. İstanbul, 2011, s.168

bir köylü 1,000 tavuğu kalabalık bir kümesin içine tıkacak olsa, muhtemelen tüm tavukların yanı sıra çok sayıda köylüyü de öldüren ölümcül bir kuş gribi salgını patlak verirdi. Hiçbir rahip, şaman ya da cadı doktor bunu önleyemezdi. Fakat modern bilim kuşların, virüslerin ve antibiyotiklerin sırrını çözdüğünde, insanlar hayvanları olağanüstü yaşam koşullarına maruz bırakabilmeye başladı. Şimdi aşıların, ilaçların, hormonların, tarım ilaçlarının, merkezi havalandırma sistemlerinin ve otomatik yem kaplarının yardımıyla onbinlerce tavuğu ufacık kafeslere tıkıştırmak ve benzersiz verimlilikte et ve süt üretmek mümkün.²⁷

Endüstriyel çiftlikler başlığı altında verilen örneklerden sonra, çalışmayı okuyanların zihninde “Peki bu kadar insan nüfusunun gıda temini başka türlü nasıl mümkün olabilir?” ya da “tüm insanlar vejeteryan/vegan mı olmalı?” soruları gelebilir. Veganlık yahut vejeteryanlık bu sorunlara karşı bireysel tavır olabilir fakat nihai çözüm olmayacaktır. Zira doğada tüm canlılar bir şekilde bir birlerinden faydalanarak hayatta kalırlar. Her bir canlı türü diğer canlıları yiyerek yaşamına devam eder. Burada altı çizilen ve eleştirilen nokta bu karşılıklı faydalanma durumunun zulme dönüştürülmesidir. Nomanul Haq, “Allah adı anılmaksızın kesilen hayvanlar” prensibini bu açıdan değerlendirmiştir. İslam dininin vejeteryanlığı öngörmediğini, yiyecek temini için elbette hayvanların öldürülmesine izin verdiğini fakat hayvanların belirlenmiş bir tarzda ve de zalimce/küstahça öldürülmesinin önüne geçmek açısından; “Allah’ın adı anılarak “ öldürülmesi koşulunun getirildiğini söylemektedir.²⁸ Bu açıdan bakıldığında, islami bu hayvan kesim prensibinin altında yatan hikmet, yaratılan tüm canlılara hürmet göstermek ve onlara karşı zulmün yani haddi aşmanın önüne geçmektir.

Yukarıda kısaca değindiğimiz endüstriyel çiftliklerin sebep olduğu sorunlar bunlarla da sınırlı değildir. Üretim yaparken kullandıkları devasa kaynakların israfa varan boyutları ve bu üretim sonucu sebep oldukları doğa kirliliği ayrıca vurgulanması gereken konulardır.

²⁷ Yuval Noah Harari Guardian, Yeşil Gazete, Çeviren: Özde Çakmak
<https://yesilgazete.org/blog/2015/09/27/endustriyel-ciftcilik-tarihteki-en-kotu-suclardan-biri/>
(27.09.2015)

²⁸ Richard C. Foltz, Frederick M. Denny, Azizan Baharuddin, *İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet*, Çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.149

b. Genetiği Değiştirilmiş Organizma (GDO)

GDO yani genetiği değiştirilmiş organizmalar, genetik bir takım müdahalelerle farklı canlılardan alınan (bitki, bakteri vs) genlerin, genlerine aktarılmasıyla elde edilen yeni organizmalardır.

Biyoteknoloji imkânlarıyla üretilen tabiri caizse laboratuvar bitkilerinde tohum verimliliği, üründen alınan verimi arttırmak ve ürünlerin raf ömrünü uzun tutmak amacıyla bitkilerin genetiğiyle oynanmaktadır. Bu faaliyetlerin sonucunda ise elde edilen “kıрма” ürünler -zehirli bakteri geni taşıyan mısır, akrep geni taşıyan pamuk, balık geni taşıyan domates- “‘*frankeştayn gıda*’ olarak da nitelendirilmektedir.”²⁹

GDO dediğimiz bu organizmalar insanın doğa üzerindeki tahakkümünün en somut örneklerindendir. İnsan kendi eliyle doğal olanın doğasını değiştirip dönüştürmektedir. Doğal olan gıdanın kendi yapısal formunun dışına çıkarılması hem bitkinin hem insanın doğal evrimsel sürecine yapılmış bir müdahaledir de. Bakara suresinde : “ ...İş başına geçince yeryüzünde kargaşa ve bozgunculuk çıkarmaya, ekini ve nesli mahvetmeye çalışır. Oysa Allah kargaşa ve bozgunculuk çıkarmayı kesinlikle sevmez.”³⁰

Fesad “bir şeyin önce düzgün, düzenli ve yararlı iken sonradan bu vasıflarını kaybederek değişmesi ve bozulması” anlamına gelir.³¹ Fesat tanımdan da anlaşılacağı üzere bir şeyin tabiatına yani aslına müdahale etmek, o şeyi olduğu konumdan yani yerinden etmek, doğasını bozmaktır. Bir dönem aniden ortaya çıkan ve çok büyük panik yaşatan deli dana hastalığının sebebi de bu türden bir fitratla oynama, Kur’ani deyimle “fesad çıkarmanın” bir sonucudur. Otobur olan bir hayvana etobur muamelesi yapılması insanların sorunudur. Deli dana gibi insan müdahalesi sonucu ortaya çıkan hastalıklar yeryüzünün, ekinin ve neslin ifsadının sonuçlarındandır. Doğaya yaptığımız her şey bize döner. Ona yaptığımız her şeyi aynı zamanda kendimize de yapmış oluruz. Dolayı-

²⁹ Hakan Reyhan, Nesrin Çobanoğlu, ” Biyopolitika-Biyoetik açısından Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar ve Tüketici Hakları”, *II. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu/Bildiriler Kitabı*, (Ed. Aşkın Yaşar-Ali Yiğit-Serdar İzmirli), Konya, 2008, s. 279.

³⁰ Kur’ân-ı Kerim, Bakara Sûresi, Âyet 204-205.

³¹ H.Yunus Apaydın, “Fesad Maddesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt,12, İstanbul,1995, s.417

ısıyla genetiğini değiştirdiğimiz organizmalar yalnızca sebze, meyveler değildir. Genetiği değiştirilmiş bu besinleri tüketen bizler de zamanla değişiriz. Yiyeceklerin genetiğine müdahale etmek, insanın genetiğine müdahale etmektir.

c. Fast Food Akımı

Fast food, hızlı/ayaküstü yemek, bir çeşit beslenme biçimini ifade eden bir kavramdır. Amerika'dan tüm dünyaya yayılan bu beslenme biçiminde yenilecek gıda hızlı bir şekilde hazırlanıp hızlı bir şekilde servis edilir ve yine benzer bir hızla tüketilir.

Endüstriyel açıdan fast food olgusunu ele alırsak iki temel sorundan söz edebiliriz. Birincisi fast food olgusunun kendi doğasından ve oluşturduğu fast food kültüründen kaynaklanan sorunlar. İkincisi ise “fast food”u doğuran sorunlar.

Fast foodun sağlıksız oluşu, sağladığı yüksek enerjiye rağmen içerdiği besin değerleri açısından yetersiz olması ve içeriğindeki zararlı katkı maddeleri insan sağlığı açısından büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Üstelik bu fast food ürünleri yalnızca yediğimiz an, içerisinde bulunan maddelerden kaynaklı bir sorun oluşturmamaktadır. Ayrıca fast food restoranları için yiyecekleri üretmek de potansiyel bir tehdit oluşturmaktadır. “*Patates kızartması için patates yetiştirme ihtiyacının kuzeybatı pasifik'in ekolojisini olumsuz etkilediği ortaya çıkmıştır. Bu tür patatesleri yetiştiren dev çiftçiler kimyasal maddelerinin yaygın kullanımına dayalıdır.*”³² Endüstriyel çiftlikler başlığında konu edindiğimiz sorunların hepsi fast food endüstrisinin de doğrudan sebep olduğu sorunlardır.

Yukarıda çok kısaca değindiğimiz konular, fast food üretiminin ve onu tüketen toplumun sağlığı açısından potansiyel sorunlardır. Fast foodun neden olduğu sorunlar bunlarla sınırlı değildir. Rietzer bu sorunlara kısaca şöyle değinmiştir:

Bu dev endüstrinin tüketim sonrası arkasında bıraktığı bir başka enkaz da vardır ki bu açıdan Fast-food sanayisi yalnızca beslenme uzmanlarını değil, çevrebilimcileri de endişelendiriyor. Bu sanayi, bir kıs-

³² İlknur Beyaz, *Risk Toplumu ve Gıda Güvenliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013, s. 123

mı geri kazanılamayacak dev miktarlarda çöp üretiyor. Fast-food yemeklerinden geriye kalan çerçöp yığınları kırsal bölgede kötü bir manzara oluşturuyor. Yalnızca McDonald's restoranlarının her yıl gereksindiği kâğıdı sağlamak için binlerce olmasa bile yüzlerce kilometrekare ormanın kesilmesi gerekiyor. Bazı kâğıt kapların yerini strafor ve diğer ürünler alsa da, fast-food sanayisi ormanları yutuyor. Aslında bugünkü eğilim kâğıt ürünlere dönmek olabilir, çünkü yaygın strafor kullanımından dolayı fast-food sanayisine karşı daha da büyük bir eleştiri yöneltilmiş durumda. Fiilen yokedilemez olan strafor, dolgu arazilerde birikerek sonsuza kadar olmasa bile yıllarca orada kalacak çöp dağları yaratıyor.³³

Daha önce de belirttiğimiz gibi, icad edilen her alet, üretilen her yeni teknoloji beraberinde kendi ahlakını da üretmiştir. Fast food akımının tüm bu süreçleri de, yeni bir kültürü beraberinde getiriyor. Hızlı yaşama ve çokça tüketim. Ritzer, bu mcdonaldlaşma kültürünü şöyle örneklendiriyor;

McDonald's o kadar güçlü bir model ki, birçok işyeri Mc ile başlayan adlar almaya başladı. Örneğin "McDişçiler" ve "McDoktorlar", önemsiz diş ve sağlık sorunlarını hızlı ve etkili biçimde çözmek için arabayla gidilebilen klinikler; Kinder-Care gibi çocuk bakım merkezleri için "McÇocuk" Bakım Merkezleri; Wayne Lucas'ın ülke çapında at eğitim yerleri için "McAhırlar" ve USA TODAY gazetesi için "McGazete"³⁴

Fast food bahsinde üzerinde daha çok durmamız gereken bir diğer sorun ise bu fast food kültürünü ortaya çıkaran koşulların kendisidir. İnsanı mekanikleştiren, sürekli birşeylere yetişmek zorundaymış gibi yaşatan, temel ihtiyacı olan yemek yemeyi bile sağlığı pahasına "fast food"a dönüştüren şey endüstriyalizmin kendisidir. Sanayi devrimi sonrası, teknolojinin gelişmesine paralel zaman giderek daha küçük parçalara bölünmüş, hesaplanabilirliği detaylandırılmıştır. Modern insan günlük yaşantısını akreple yelkovanın hareketlerini hesaplayarak ayarlayacak duruma gelmiştir. Endüstri görünürde insan hayatını kolaylaştıracak, ona ekstra zaman yaratacak bir sürü alet yapmasına rağmen modern insan kendisi için yaşamak adına pek zaman bulamamaktadır. Fırınlara, bulaşık-çamaşır makineleri, elektrikli süpürgeler, ufak ev aletleri, arabalar gibi endüstrinin modern insana sağladığı imkânlarla rağmen, evde yemek yapmak-yemek zaman kaybına dönüşmüştür. Endüstri toplumu insanı için, alış-verişe gitmek, yemek yapmak, o yemeğin bulaşıklarıyla uğraşmak bir eziyet ve zaman kaybına dönmüştür. İnsana kon-

³³ R.George , a.g..e. s. 192

³⁴ R.George , a.g.e., s. 32

for vaadeden endüstri; insanı, kendine yemek yapmaya ve yemeye zamanı kalmayan bireye dönüştürmüştür.

2. İlaç /Kozmetik Endüstrisi

Endüstrileşme kavramı ele alındığında neyin faydalı neyin faydasız yahut neyin iyi ve neyin kötü olduğu konusu genellikle insanların bakış açısına göre değişmektedir.. Bu muğlaklığın en çok hissedildiği alanların başında ilaç ve kozmetik endüstrisi yer almaktadır. Bu dev endüstrinin “şifa dağıttığı” gibi “tedavi satmak” amacıyla yeni hastalıklar icat ettiği yüksek sesle dile getirilen iddialardandır.

Tıp tarihi boyunca hekimler hastalıkları teşhis ve tedavi yoluna gitmişlerdir. Endüstrinin olanakları geliştikçe bu teşhis ve tedavi alanında büyük ilerlemeler kat edilmiştir. Fakat tüm bu olumlu gelişmeler beraberinde olumsuz başka durumları da getirmiştir. İlaçların yan etkileri, insanlar ve diğer canlılar üzerinde denenmesi problemi, bağımlılık etkisi, doğrudan canlılara verdiği zararlar gibi, üretimi sırasında kullanılan kimyasalların atık olarak çevreye dönüşü de ilaç ve kozmetik endüstrisiyle ilgili büyük bir soru işaretidir.

İlaç ve kozmetik endüstrisi gibi endüstri alanlarının da içinde bulunduğu kimyasal sanayi faaliyetleri “ *birçok zehirli kimyasalı imal ediyor ya da bunları havaya, toprağa, okyanuslara, göllere ve nehirlerle bırakıyor.*”³⁵ Bu kimyasal maddelerin çoğu birçok canlı için kısa ve uzun vadede etkisini gösteren zararlar içermektedir. Örneğin, kalıcı organik kirletenler denilen insan üretimi zehirli kimyasalların “*dört ortak özelliği var: son derece zehirliler, çözülmeden ve zararı azalmadan yıllar boyunca çevreden silinmeyerek kalırlar, uzak mesafelere taşınabilirler*”³⁶ Bu tarz zehirli kimyasallar; havayı, suyu, toprağı dolayısıyla da bunlardan faydalanan tüm canlılığı olumsuz yönde etkiler. Bunlara ek olarak bu başlık altında vurgulamak istediğim bir diğer konu deney hayvanlarıdır.

³⁵ Diamond, Jared, *Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır ya da Yıkılır?* Çev. Elif Kırıl, Timaş Yay. İstanbul, 2006 s.491

³⁶ R.George, *Küresel Dünya, Çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2011, s.359*

a. Deney Hayvanları

İnsan dışındaki canlılar - ki *İnsanlar da zaman zaman deneylerin konusu olmuştur. Joseph Mengele'nin Nazi toplama kampı Auschwitz-Birkenau'da Yahudi esirler üzerinde yaptığı korkunç deneyler hasta ruhlu olmayan tüm kesimlerce vahşet olarak adlandırılmıştır-* yüzyıllardır -*“İnsanların hayvanları kullanmaya başlaması ilk olarak anatomik yapıları belirlemek amacıyla M.Ö. 400 yıllarında görülmüştür”*³⁷ insanlar tarafından farklı alanlarda pek çok deneyin malzemesi olmuştur. Bu deneyler doğal olarak hayvanların rızası olmadan ve çoğunlukla üzerinde deney yapılan hayvanın aleyhinde sonuçlanmıştır. Bu durum da beraberinde, “hayvan deneylerinde etik, sınırlar”, “hayvan deneyleri olmalı mı olmamalı” gibi sorunları doğurmuştur.

Hayvanlar üzerinde deney yapan ve yapmaya devam eden insanlar, hayvanlara karşı hiçbir ahlaki yükümlülüğümüz olmadığını varsaymaktadırlar. Oysa tüm canlılar birbirlerine karşı sorumludurlar. Hayvanlarla aynı dili konuşamamamız, onların duygularını anlayamamamız, yapılan deneyler sırasındaki çılgınlıklarını algılayamamamız hayvanların da acı çektiği gerçeğini yadsıyamamıza sebep olmuştur. Descartes'ın Hayvanların birer makine olduğu görüşünün de büyük katkı sunduğu, hayvanların bilinçlerinin olmadığı varsayıp onlar üzerinde tasarruf etme hakkını kendinde bulan insanlara karşı, hayvanlara karşı ahlaki yükümlülüklerimizi sürekli hatırlatan oluşumlar da hep varolmuştur. İnsanlar bu konuyla ilgili eserler ortaya koymuşlardır. Örneğin;

1789 yılında Jeremy Bentham “ Ahlak Yaşamın İlkelerine Giriş” adlı ünlü eserinde hayvanların ağrıyı hissedecek kapasitede olmadıkları yönündeki Kartezyen görüşü reddetmiş ve şöyle demiştir “ Asıl soru olayları sorgulayıp sorgulayamadıkları veya konuşup konuşmadıkları değil, acıya katlanıp katlanamadıklarıdır”. Bunların tartışıldığı döneme kadar, henüz anestetik maddelerin keşfedilmemiş olması da önemli bir sorundu. Çünkü hayvanlar cerrahi deneylerde bile anestezi uygulanmadan kullanılıyordu. Fakat artık anestezi maddeleri keşfedilmişti. Bunun üzerine canlı kesime karşı çıkanlar örgütlenmeye başladılar. 1875 yılında Londra’da “ The Victoria Street Society” adlı dernek ile aynı yıl “ Frances Power Cobbe” kuruldu. Bu derneklerin çalışması sonucu İngiltere’de “Royal Commission” oluşturuldu ve “ Hayvanlara İnsancıl Dav-

³⁷ Yusuf Ergün, “ Hayvan Deneylerinde Etik”, *Arşiv Kaynak Tarama Dergisi*, C. 19, S. 4, 2010, Çukurova Üniversitesi Yay., s.221

ranma Yasası” adlı ilk etik yasayı yaptı. Bu yasa ile “ Canlı hayvanlar üzerinde yapılacak denemelerin ancak Eyalet Sekreterliğinin kontrolü ile anestezi altında ve yalnızca yararlı bilim için yapabileceği” karara bağlanmıştır. Bundan sonra Avrupa kıtasında ve Amerika Birleşik Devletlerinde konuyla ilgili çok sayıda dernek kurulmuştur. Gerek derneklerin ve kamuoyunun baskıları, gerekse bilim insanlarının hassasiyetleriyle bu konuyla ilgili çalışmalar yoğunlaşmış ve çeşitli ülkelerde birçok yasa çıkarılmış ve uluslararası anlaşmalar yapılmıştır.³⁸

Yine, 1980 yılında Ingrid Newkirk ve üniversite öğrencisi Alex Pacheco tarafından kurulan People for the Ethical Treatment of Animal (PeTA),uluslararası çapta çalışmalar yapan dünyadaki en büyük hayvan hakları örgütülerinden biri olarak kabul edilir. Derneğin kurucusu Pacheco, davranış bilimci Edward Taub’un Silver Spring-Maryland’deki IBR (Institute for Behavioral Research) adlı laboratuvarında, makak maymunları üzerinde “somatosensoryal deafferentasyon” konulu -merkezi sinir sisteminde iletimin kesilmesi ve ortaya çıkan ağrılar- bir deney yaptığını öğrenince IBR’ye iş başvurusu yapıyor. 4 ay boyunca ortamı kayıt altına alıyor. Bu süreçte yaptığı şeylerden birini şöyle anlatıyor;

Yaklaşık bir ay sonra, başka bir deneyden sorumlu oldum: 'Akut zararlı uyarıcılar testi'. Koloniden bir maymunu alıp onu bel, ayak bilekleri, bilekler ve boynunda tutulacağı ev yapımı bir hareketsiz sandalyeye bağladım. Akut zararlı uyarıcılar, hayvana kenetlenmiş ve tutturulmuş ve en sıkı çentiklere kilitlenmiş bir çift hemostat (cerrahi pense) ile uygulanacaktı. Maymun vücudunun hangi kısımlarının ağrı hissettiğini gözlemlemeliydim. (Zararlı uyarılar, bir 'açık alev' - bir çakmak kullanılarak verilir.) Taub'ın protokolü(Biofeedback Learning'e aracılık eden mekanizmalar, 1980, Ek E, s. 77), uyarıcıların her dört ayda bir maymunlara uygulanacağını belirtti.

Teste kendi başıma başlamadan önce hemostatların nasıl uygulanacağı konusunda bilgilendirildim. Domitian, 'örnek' hayvan olarak seçilebilecek kadar talihsizdi ve sandalyeye yerleştirildi ve hemostat kelepçeleri testislerine mümkün olduğunca sıkıca kilitlendi. Dehşete kapıldı, şiddetle sarıldı ve çığlık attı. Bu, 'pozitif' bir tepkiye tanık olabilmem için kırk beş dakikalık bir süre boyunca üç kez tekrarlandı: çaresiz bir yaratık, acıdan kaçmak için çaresizce sınırlamalara çarptı. Aynı gün cerrahi pense, Domitian'ın ağzına iki kez sokuldu ve dişlerine ve diş etlerine karşı tırmıklandı.³⁹

³⁸ Tuncay Altuğ, “Hayvan Deneyleri Etiği”, *Sağlık Bilimleri Süreli Yay.*, İstanbul Bilim Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıbbi Biyoloji ve Genetik Anabilim Dalı, İstanbul, 2009, s.54

³⁹ Alex Pacheco, Anna Francione, The Silver Spring Monkeys <http://www.animal-rights-library.com/texts-m/pacheco01.htm> (02.04.2019)

BBC'ye konu olan bir haberde, Amerikan Tarım Dairesi USDA'nın, genellikle kedilerden geçen ve hamilelerde düşüklere neden olan toksoplazmoz enfeksiyonu için yürütülen araştırmada artık kedi yavrularının kullanılmayacağını açıkladığı yer alıyor. Bu kararın alınması için pek çok tepki verilmiştir. Bu tepkilere neden olan araştırmada, yavru kedilere parazitli et yediriliyor, deneylerde kullanılmak üzere parazitlerin yumurtaları alındıktan sonra hayvanlar iğneyle uyutuluyordu. Üstelik araştırmanın başladığı tarihten -1982 yılından - bu yana 3,000'den fazla kedinin öldürüldüğü belirtiliyor.⁴⁰

Deney hayvanları konusu, bu konudaki sorulara verilen cevapların son derece öznel olmasından ötürü muğlak bir alandır. Bilim insanlarının bu konuya yaklaşımları aktivistlerden oldukça farklıdır. Bilimin gelişmesi, hastalıkların önlenmesi, insanlar için daha uzun ve güzel bir hayat sunma iddiası ile sürdürülen hayvan deneylerinde, uluslararası istatistiklere göre her sene 115 milyon hayvan, laboratuvarlarda kullanılarak katlediliyor. Hayvanlar sadece tıp ve ilaç endüstrisinde katledilmiyor, çok büyük acılara sebebiyet veren silah hasar deneylerinde, kozmetik ve kimyasal maddelerin canlı vücuduna ne tür kalıcı ve ölümcül hasarlar verdiğinin tespitinde de kullanılıyor.

İnsan türü, tarih sahnesine çıkışından itibaren pek çok türün yok oluşundan sorumlu olmuştur. Bunların büyük bir kısmı çok uzun zamanlara yayılmıştır. Endüstrinin gelişmesiyle beraber ise canlılara, doğrudan ya da dolaylı olarak etkisi daha kısa zaman içinde kendini gösterecek düzeyde büyük zararlar verilmeye başlanmıştır. Kutsal kitaplar, öğretiler, peygamberler ve önderler tarihin çeşitli dönemlerinde insanlara, canlılara ve canlılığa hürmet etmelerini çeşitli şekillerde söylemişlerdir. Hz Muhammed'in, çağdaşlarını hayvan hakları konusunda pek çok defa uyardığı ve onlara tüm canlıların kendileri gibi bir topluluk olduğunu sürekli hatırlattığı bilinmektedir. *«Allah Teâlâ bu dilsiz hayvanlara iyi davranmanızı emrediyor! Verimli bir arâziden geçiyorsanız hayvanların biraz otlamasına müsâade edin! Kurak bir yerden geçiyorsanız oradan çabuk ge-*

⁴⁰ BBC News Türkçe, "3 bin yavru kedi öldürüldü" 03.04.2019 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47798999> (03.04.2019)

çin, bu tür yerlerde fazla oyalanarak hayvanlara sıkıntı ve zarar vermeyin"⁴¹ Hayvanların dinlenmesine, çalışma koşullarına kadar dikkat eden ve diğer insanlara /insanlığa da canlılara bu hassasiyetle yaklaşımlarını tavsiye eden Peygamberin referans noktası kur'an-ı Kerim de; tüm canlıların bizim gibi bir topluluk olduğu gerçeğini bize hatırlatmaktadır.⁴² Dolayısıyla insanlığın iyiliği adına da olsa diğer canlılara zarar verilmemelidir. Çünkü Diğer canlılar da insanlar gibi bir can taşımakta ve en az onlar kadar yaşamayı hak etmektedirler.

3. Kentleşme ve Enerji Kaynakları Sorunu

Kentleşme, "sanayileşme ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütleşme, iş bölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikimi sürecidir"⁴³ Yani en basit anlamıyla kentleşme, dar bir alana yerleşen büyük nüfusun beraberinde getirdiği yeni bir takım ilişkiler ağı olarak tanımlanabilir. Kentleşmenin başlangıç tarihini, avcı- toplayıcı topluluktan yerleşik hayata geçiş evresine kadar götürebiliriz. Arkeolojik verilerden elde edilen bilgiler ışığında tarihin ilk kentsel oluşumları, Göbeklitepe, Çayönü, Uruk, Ur gibi yerleşimlerdir. Yine günümüzden çok eski dönemlerde ise Roma, Atina, Babil gibi kalabalık nüfuslu kentlerin varlığı bilinmektedir. "2. dünya savaşı sonrasında başlayan sanayileşme hamleleri ve batı ülkelerinde yavaş yavaş ortaya çıkan kent ve kente ait formlar batının bugünkü halini almasında önemli bir yer tutmuştur."⁴⁴ Sanayi devriminden önceki dönemlerde çok hızlı bir kentleşmeden söz etmek mümkün değildir. Pek çok alanda olduğu gibi kentleşme alanında da hızlı dönüşümün en temel sebeplerinden biri belki de en önemlisi sanayileşme yani endüstrileşmedir. Bu hızlı dönüşüm pek çok sorunu da beraberinde getirmiştir. Aşırı nüfus yoğunluğu, insanın doğadan soyutlanması, toplumsal değişimin aşırı hızı, aile, köy ya da kabile gibi doğal küçük ölçekli toplu-

⁴¹ İbn-i Hacer, *El-Metâlibü'l-Âliye*, IX, 346/1978

⁴² "Oysa yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir varlık türü yoktur ki, sizin gibi bir ümmet olmasın" Kur'an-ı Kerim, *En'am Suresi*, 38. ayet

⁴³ Ruşen Keleş, *Kentleşme Politikası*, Genişletilmiş 8. Baskı., İmge Kitabevi Yayını, Ankara, 2004 s.22

⁴⁴ Niray Nasır, "Tarihi Süreç İçinde Kentleşme Olgusu ve Muğla Örneği", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 9, Güz 2002, s.2

lukların yıkılması modern endüstriyel toplumlarda var olan anormal koşullar arasındadır.⁴⁵

Düzensiz ve hızlı kentleşmenin özellikle nüfus yoğunluğu oluşturduğu yerlerde insanlar yoğun bir stres altında yaşamaktadırlar. Kalabalığın ise stres ve saldırganlığı arttırdığı bilinen bir gerçektir. Sanayi devrimi ve sonrası modernleşme ile suç oranı arasındaki ilişkiye dikkat çeken ilk sosyologlardan biri Durkheim'dir. *"Durkheim'e göre anomi"⁴⁶, sapma ve suçun önde gelen kaynağını oluşturur. Bu yaklaşım, modernleşme süreci ile birlikte suç oranlarının artma eğilimi gösterdiğini öngörmektedir.*⁴⁷ Üstelik modernleşme /endüstrileşme ile birlikte suçların boyutları ve türleri de değişmiştir.

Yann Arthus-Bertrand'in yönetmenliğini yaptığı "Human" belgeselinin⁴⁸ 18. dakikasında konuşan kişi bu durumu o kadar insani bir şekilde dile getirmiştir ki burda da onun sözlerini ve isyanını yazıya geçirmek isterim. *"Bugünlerde olduğu gibi ölmezdik biz. Kavgamız öldürmezdi. Bizi yok eden kalaşnikoftur. Önceleri sadece hastalıktan ölürdük. Az insan ölürdü. Kalaşnikofun kurbanları sayısızdır. Kavgamız yozlaşıyor."* Kalabalık, yozlaşma, kendini güvende hissetmeme, kalabalığa rağmen yalnızlaşma, stres gibi durumların arttırdığı tahammülsüzlük ve öfke gibi durumların etkisiyle içindeki şiddet dürtüsünü bastırmak niyetinde olmayanlar için teknoloji bu öfkeyi rahatlıkla dışa vuracağı pek çok olanak sunmuştur.

Bu tezi yazdığım sırada haber kanallarında, Yeni Zelanda'nın Christchurch kentinde iki camiye Cuma namazı sırasında düzenlenen silahlı saldırılarda 49 kişi hayatını kaybettiği ve en az 20 kişinin yaralandığı haberleri yayınlandı.⁴⁹ İnsanlar endüstrinin imkânlarıyla insanları öldüren silahlar üretmektedir. Üstelik teknolojik imkanlar arttıkça, daha çok kişinin, kendilerini savunma imkanları olmayacak şekilde öldürüldüğü/öldürüleceği silahlar üretilmiştir/üretilmektedir.

⁴⁵ Theodore John Kaczynski, *Sanayi Toplumu ve Geleceği*, Kaos Yayınları, İstanbul, 2013, s.27

⁴⁶ Durkheim'e göre anomi, hangi normu izleyeceklerini bilemez hale gelen bireylerin bütünleşmelerini giderek olanaksızlaştıran bir toplumsal düzensizlik ortamıdır.

⁴⁷ Zahir Kızmaz, "Modernleşme ve Suç: Kuramsal Açından Bir Bakış", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.23, S.1, Elazığ, 2013, s.232

⁴⁸ Arthus Bertrand, "Human" 20.10.2017 <https://www.youtube.com/watch?v=DbS5Tc71cjI> (22.03.2019)

⁴⁹ BBC News Türkçe, "Yeni Zelanda'da 2 camiye silahlı saldırı" 16.03.2019 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47578620> (16.03.2019)

Yine kalabalık nüfusun ve işyerlerinin enerji ihtiyaçlarını karşılamak için alternatif enerji kaynakları arayışı, insanları nükleer enerji santralleri kurmaya götürmüştür. Bu tür santraller hem insanlara hem diğer canlılara çok büyük zararlar verebilecek durumdadırlar. Örneğin; *“Çernobil felaketinden sonra 160.000 kilometre kareden fazla toprak radyasyonla kirlenmiştir. Kaza sonrasında Ukrayna’da kanser vakaları 10 kat artarken, WHO ’ya göre, bölgedeki 50 bin gencin tiroid kanserine yakalanma ihtimali yüksek görülmektedir.”*⁵⁰

Bugün ayrı ayrı sorun olarak gördüğümüz olay ve olgular çoğunlukla endüstrinin doğal olarak ortaya çıkardığı sorunlardır. Düzensiz kentleşme bu sorunlardan yalnızca bir tanesidir. Kentleşme kendi içerisinde ayrıca başka sorunlara yol açmaktadır. Yukarıda kısaca değindiğimiz kentleşme ve suç oranı paralelliği bu sorunlardan yalnızca bir tanesidir. Kalabalıklaşma, bu kalabalıktan kaynaklanan güvensizlik ortamı, hızlı değişim ve bu hızlı değişimden kaynaklı kuşaklar arası çatışma ve iletişimsizlik gibi manevi sorunlar dışında gürültülü araçlardan- yalnızca taşıtlar değil pek çok elektrikli alet, iş makinalar vs- kaynaklı sürekli bir uğultunun sebep olduğu gürültü kirliliği, kalabalıktan kaynaklı hijyen sorunları, yine kalabalıktan kaynaklı betonlaşma, kişisel alanların gittikçe azalması gibi pek çok sorunu bu başlık altında ve herbirinin kendi içinde doğurduğu sorunları da içerecek şekilde sayfalarca açıklayabiliriz maalesef. Bu sorunlara her geçen gün yenilerinin eklenmesi de mümkün görünmektedir.

4. Tüketim Sorunu

Tüketim; ekonomik, toplumsal, psikolojik ve kültürel bir olgudur. İnsan ihtiyaçları, istekleri ve arzuları tüketim olgusunun ardında yatan itici güçlerdir.⁵¹ En basit anlamıyla ise; insanların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretilen “şey”lerin kullanılıp harcanmasıdır. Bu tanımdan yola çıkarsak, evrendeki işleyişi sekteye uğratabilecek iki temel sorundan söz edebiliriz. Birincisi, “insan ihtiyaçları” dediğimiz kavramın muğlak ve değişken olmasından kaynaklanan ihtiyaçların sınırlandırılmaması sorunudur. Sınırsız ihtiyaç anlayışı beraberinde bilinçsiz ve aşırı tüketimi getirmektedir. Aşırı ve bilinç-

⁵⁰ İ. Beyaz, a.g.e, s.46

⁵¹ Ahmet Hamdi İslamoğlu, Remzi Altunışık, *Tüketici Davranışları*, Beta Yayınları, İstanbul, 2013, s.3

siz tüketim ise hem çağımızda yaşayan hem de gelecekte yaşayacak olan tüm canlılara ait kaynakların sorumsuzca sömürülmesine neden olmaktadır. Çünkü tüketim olgusu çoğu durumda insanın kendini tatmin etme biçimi haline gelmiştir.

Tüketme dürtüsü yeterince tatmin olmayan bireyler yoksunluk sendromu yaşamaktadırlar. Kendilerinin birşeylerden eksik ve mahrum bırakılmış oldukları sanısına kapılırlar. Oysaki bu durum bir aldatmadan ibarettir. Sahlins belagatlı bir şekilde şöyle demişti: *“Dünyanın en ilkel insanları sadece bir kaç şeye sahiptir, ama yoksul değildir. Yoksulluk ne malın mülkün az oluşu, ne de sadece amaçlarla araçlar arasındaki bir ilişkidir; yoksulluk her şeyden önce insanlar arasındaki bir ilişki biçimidir. Toplumsal bir statüdür. Ve bu haliyle uygarlığın bir icadıdır.”*⁵² Modern insan ise tükettiği kadar vardır. Tükettikçe görünürlüğü artar. Kapitalizm insanların bu şekilde düşünmeleri ve hissetmeleri için tüm olanaklarını kullanır.

Kaczynski, manifestosunda; Birçok insana, büyükanne ve büyükbabasının asla istemediği hatta hayal bile etmediği şeylere ihtiyaç duyduğunu düşündürmek için reklam ve pazarlama teknikleri geliştirildiğini söylemektedir.⁵³ Reklamcılık ve pazarlama endüstrisi tarafından yaratılan yapay ihtiyaçlar insana sürekli birşeylere ihtiyacı olduğunu dolayısıyla hep tüketmesi gerektiğini söylemektedir. Böylelikle kapitalizm daha güçlü bir şekilde var olabilmek adına “insan”ı tüketim için yaşayan bir varlık haline dönüştürmeyi amaçlar.

Tüketimin, evrendeki işleyişi sekteye uğratabilecek iki temel sorunundan söz edebiliriz demiştik. Altını çizmek istediğimiz ikinci sorun ise, endüstrinin gelişmesiyle birlikte ihtiyaçtan çok daha fazla ürünün seri bir şekilde rahatlıkla üretilmesinden kaynaklanan üretim-tüketim dengesinin bozulmasıdır. Makinalaşmak, daha kısa sürede daha fazla ürünün daha az maliyetlerle pazara sürülmesini sağlar. İhtiyaç fazlası ürünlerin eritilmesi ve kazanç sağlamak için ise başka bir şeye ihtiyaç vardır ki Lasch bunu şöyle anlatmaktadır: *“metaların giderek artan bolluktaki kitlesel üretimi, metaları yutacak*

⁵² John Zerzan, *Gelecekteki ilkel*, Çev. Cemal Atila, Kaos Yay., İstanbul , 2013, s.40

⁵³ T.J Kaczynski, *a.g.e.*, s.32

kitlesel bir pazarı talep eder”⁵⁴ Bu talepkar kitleyi oluşturmak için ise Medya ve reklam endüstrisi devreye girer. Conrad Lodziak bu durum için “İhtiyaçların Manipülasyonu”⁵⁵ tabirini kullanır. İhtiyaç manipülasyonu dediğimiz şey bir yanılsamadır. Bu yanılsama insanları israfa, kendisi dışında -diğer insanlar da dahil- canlıların hakkına girmeye ve sömürüye götürür.

İslam filozoflarından Biruni: “İnsan doymak bilmez arzuları uğruna diğer alemleri istismar etme hakkına sahip değildir ve onları ancak Allah’ın yasasına ve tarzına uygun olarak kullanabilir.”⁵⁶ der.

Kur’an’daki “yiyiniz, içiniz, israf etmeyiniz”⁵⁷ ayeti ise tüketim ahlakının nasıl olması gerektiğini açık bir dille belirtmiştir. Başka bir ayette de Allah israfın bir insan hakkı olamayacağını, onun şeytanımsı “batıl” bir iş olduğunu şöyle ifade eder: “Saçıp savuranlar, şüphesiz şeytanların kardeşi olurlar, şeytan ise Rabbine karşı nankördür”⁵⁸ İsrafın bu denli kötü olarak anlatılmasının sebebi, israfın aynı zamanda kamuya yani tüm insanlığa ait olan, gelmiş ve gelecek tüm nesillerin faydanlanabileceği şeylerden bazı insanların, diğerlerinin hakkını gasp edecek derecede ölçsüzce faydanlanmalarıdır. “İsraf her türlü ölçsüz tasarruf, yerinde kullanmama, hesapsız davranma anlamına gelmektedir ki, Allah’ın evrene koyduğu sistem buna izin vermez.”⁵⁹ “İsraf etmeyiniz” prensibi endüstrinin, kapitalizmle bir araya gelerek şiddetini arttırdığı sömürü ve tahakkümün önüne kocaman bir set çekmektedir.

“Bundan 23 yüzyıl önce Aristoteles, istekler tatmin edildikçe yerlerine yenilerinin nasıl geldiğini, "insanoğlunun hırsı doymak bilmez." diyerek açıklamıştır.”⁶⁰ Tüm canlılar için uygun olan yolun dengeli olmaktan dolayısıyla dengeli bir harcama ahlakına

⁵⁴ Christopher Lasch, *Narsisizm Kültürü*, Çev. Suzan Öztürk ve Ü. Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 2006, s.123

⁵⁵ Conrad Lodziak, *İhtiyaçların Manipülasyonu: Kapitalizm ve Kültür*, Çev. Berna Kurt, Çitlembik Yay., İstanbul, 2003

⁵⁶ Buğrahan Karavelli, “Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesi Enerji ve Su Jeopolitiği”, *Yükselen İpek Yolu 1. Cilt: İpek Yolu’nda Ekonomi ve Turizm*, Ankara, 2016, C.1,s.107

⁵⁷ Kur’ân-ı Kerim, Araf Sûresi, Âyet 31.

⁵⁸ Kur’ân-ı Kerim, İsra Sûresi, Âyet 27.

⁵⁹ H. Aydın , *a.g.e.*, s.214

⁶⁰ Alan Durning, *Ne Kadari Yeterli: Tüketim Toplumu ve Dünyanın Geleceği*, Çev. Sinem Çağlayan, Tema Vakfı Yay.,Ankara, 1998, s.46

da sahip olmaktan ⁶¹ geçtiği inkar edilmez bir gerçektir. Her canın hakkını gözeten dengeli harcama ahlakının en zirve uygulamalarından biri, Peygamberin şu hadisinde kendisini göstermektedir; “Bir defasında Hz. Peygamber (asm) Sa’d’e uğradı. Sa’d bu esnada abdest alıyordu. Resûlullah (asm), (onun suyu aşırı kullandığını görünce); “Bu israf nedir?” diye sordu. Sa’d de, “Abdestte de israf olur mu?” dediğinde Hz. Peygamber (asm) de “Evet, hatta akmakta olan bir nehirde abdest alsan bile...” şeklinde cevap verdi “⁶²

Aşırı ve ölçüsüz tüketim, azınlığın lüksü adına çoğunluğun ve gelecek nesillerin yokluğa ve yoksunluğa mahkûm edilmesi demektir. Endüstri ise bu durumu yani israfı ve israf yaratma imkânlarını kolaylaştırmaktadır.

Buraya kadar kısaca değindiğimiz sorunlar bizi, bugün içinde olduğumuz ve gün geçtikçe derinleşen “ekolojik krizin” sebebinin teknoloji ve endüstri olduğu sonucuna götürebilir. Çünkü endüstrileşmenin doğaya çok ciddi zararlar verdiği aşîkârdır. Fakat bu kolaycı bir yaklaşım olacaktır. Zira kapitalimin emrindeki endüstri yıkıcıdır. Kapitalizmin altında yatan en derin saik ise, insandaki hırs ve kazanma arzusudur. Çünkü insan doğası yani fitratı gereği üreten bir canlıdır. Dolayısıyla insanın teknoloji üretmesi olağan bir durumdur. Olağanlığı bozan şey insanın diğer canlıları hiçe sayarak endüstrileşmesidir.

⁶¹ “Onlar harcadıklarında ne saçıp savururlar, ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar.” Kur’ân-ı Kerim, Furkan Sûresi, Âyet 67.

⁶² Kütübü Sitte, İbn Mace, Taharet, 48

İKİNCİ BÖLÜM

DOĞAYA TAHAKKÜM VE DİN

A. TAHAKKÜM NEDİR

Tahakküm; hkm kökünden türemiş olup "egemen olma, egemenlik taslama" anlamlarına gelir. TDK'da ise "zorbalık, hükmetme" anlamlarına gelir. Bookchin ekolojik sorunların ana nedeninin "*insanın insana tahakkümü, insanın Doğa'ya hakim olmaya mahkum olduğu bir ideoloji*"⁶³ olduğunu savunmaktadır. İnsanın hükmetme isteği ise çok eskilere dayanır. Belki de bu tahakküm isteği insanın varlığıyla özdeşdir. Kur'an-ı Kerim'de ilk insan profilleri olarak sunulan Âdem peygamber ve oğullarının kıssalarının tefsiri yapılırken bazı müfessirler hem Âdem peygamberin cennetten düşüşüne sebep olan meyvenin izahı konusunda hem de Kabil'in Habil'i öldürmesiyle sonuçlanan kardeşler arasındaki mücadeleyi özünde bir hükmetme, "diğer"(ler)i üzerinde tahakküm kurma isteğiyle açıklamışlardır. Ali Şeriati, bu olayı (Habil-Kabil kıssası) "tarihin akışını birdenbire saptırmış olan insanlık tarihinin en önemli olayını temsil etmektedir" şeklinde açıklamıştır. Gerekçesini ise şöyle anlatmıştır;

Çünkü bu kıssa, ilkel toplumun, avcılığa ve balıkçılığa dayalı üretim tarzında ifadesini bulan eşitlik ve kardeşlik düzeninin sonunu ve bu düzenin yerine tarımsal üretimin geçişini; özel mülkiyetin doğuşunu; ilk sınıflı toplumun, imtiyaz ve sömürü sisteminin ortaya çıkışını; zenginliğe tapmanın başlamasını; gerçek inancın kaybolup, düşmanlığın, hırs ve tamahın, yağmacılığın ve köleliğin, kardeş katilliğinin alıp yürümesini anlatmaktadır.⁶⁴

Hırs, tamah ve yağmacılık beraberinde uygun koşullar sağlandığında -ki endüstri bu koşulları fazlasıyla sağlamaktadır- zulmü getirebilmektedir. İnsanın; insana, hayvana, toprağa ve suya zulmetmesi bu şartlar altında olağanlaşmıştır. Habil'in ölmesi, Kabil'inse sağ kalması nesnel tarihi gerçeklerdir. Gerçekçi, eleştirel, ilerici bir çözümleme de, o zamandan beri dinin, hayatın, ekonominin, yönetimin ve insanın akıbetinin hep Kabil'in ellerinde olduğunu gösterir. Aynı şekilde, Habil'in zürriyet bırakmadan öldü-

⁶³Murray Bookchin, *Özgürlüğün Ekolojisi*, Çev. A. Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul,1994, s. 23

⁶⁴Ali Şeriati, *İslam Sosyolojisi Üzerine*, Çev: Kamil Can, Düşünce Yayınları, İstanbul,1980, s.126

günü ve bugünkü insanlığın, Kabil'in varislerinden meydana geldiğini biliyoruz. (Burada varis sözü biyolojik anlamda değil; tipolojik anlamda kullanılmıştır.) Her toplumda, her çağda düşünce ve maneviyat kargaşasının, dengesizliğinin sürüp gitmesinin nedeni Kabil'in toplum, yönetim, 'din', ahlak ve dünya görüşünün evrenselleşmesidir.⁶⁵ Yani hırsın ve tahakküm güdüsünün egemen oluşudur. Bu tahakküm güdüsü yalnızca doğayla sınırlı kalmamaktadır. Çünkü bu kavram hayatın tüm alanlarına yayılan bir zihniyet ve hayatı algılama biçimine dönüşmüştür

Bookchin tahakkümün her alanda birbirini etkilediğini şu şekilde belirtmiştir; *"Doğa üzerinde tahakküm kuramının insanın insan üzerinde, hatta erkeğin kadın, yaşlıların gençler, bir etnik grubun diğer, devletin toplum, bürokrasinin birey, bir sınıfın diğer sınıflar ve sömürgeci güçlerin sömürge halkları üzerinde tahakkümünden kaynaklandığına inanıyorum."*⁶⁶

B. İNSANIN DOĞAYA TAHAKKÜMU

*"Gerçek şu ki; insan kendi kendine yeter sandığında azar"*⁶⁷

İnsanın doğa üzerindeki yok edici etkisini endüstri kavramı bağlamında ele alıyor oluşumuz, bu yıkımların yegane sebebinin endüstriyel tahakküm olduğu sonucunu doğrumamalıdır. Zira insandaki bu yıkıcılığın kökeni endüstriden çok daha eskilere dayanmaktadır. Yuval Noah Harari, homo sapiens türünün, tarihsel kayıtlardan yola çıkarak, ekolojik bir seri katil olduğunu ifade etmiştir. Homo sapiens türünün Avusturalya'da hem devasa hayvan türlerinin yok olmasında hem de Avusturalya'nın büyük bir kısmında ekolojinin tamamen değişmesinde en büyük etken olduğunu söylemektedir.⁶⁸

İnsan yeryüzünde yalnız başına yaşayan bir canlı değildir. Kendinden bağımsız pek çok canlı-cansız varlık ile aynı kainatta yaşamaktadır. Bu açıdan insan diğer tüm canlılar gibi doğanın bir parçasıdır. Fakat insan diğer canlılardan farklı olarak; kendinin

⁶⁵ Ali Şeriatî, *Medeniyet Tarihi I*, Çev. Ejder Okumuş, Fecr Yay., Ankara, 2013 s.158

⁶⁶ Murray Bookchin, *Ekolojik Topluma Doğru*, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1996., s.7

⁶⁷ Kur'an-ı Kerim, Alak Sûresi, Âyet 6-7.

⁶⁸ Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens*, Kolektif Kitap, İstanbul, 2016, s.79

yaşama şartını, bu varlıklara hakim olmaya ve onları kendi emrinde kullanmaya bağlamıştır.⁶⁹ Ve bu saikle hareket etmiş, diğer tüm canlılar gibi var olabilmek adına mücadele vermiştir. İlkel veya ibtidai diye adlandırılan toplumlarda bu mücadele bir savaş hali olmamıştır.

İnsan; kurt, kuş, balık, ağaç, çiçek, toprak, vs diğer canlılar nasıl bir yaşam mücadelesi veriyorsa öyle bir mücadele içinde olmuştur. Bu mücadele bir türün diğer türü ya da canlıları yok etme veya onlar üzerinde tahakküm kurma mücadelesi değildir. Her canlının yaşayabilmek adına diğer canlılardan/canlılardan yararlanma haliydi. İnsanın tabiat üzerindeki bilgisi ve eşya yapabilme becerisi arttığı ölçüde zaman içinde doğayla kurduğu organik bağda da bazı değişiklikler oluşmuştur. İnsan, doğal ve dağa olaylarını kontrol edebildiği ölçüde kendini ona ait bir parça olarak görmekten uzaklaşmış dolayısıyla kendini doğanın ve diğer canlıların üzerinde bir yerde konumlandırmaya başlamıştır. Jürgen Habermas modernliği tanımlarken, “Rönesans’tan bu yana insanoğlunun aklıyla evrende var olan her şeyi öğrenebileceğine, onu istediği gibi yönlendirerek gerçek mutluluğa kavuşacağına inanan bir düşüncenin ürünüdür”⁷⁰ şeklinde tanımlamaktadır. İnsan, özellikle endüstrinin gelişmesiyle birlikte ayyuka çıkan bir tahakküm arzusuyla, kendi mutluluğu adına doğa üzerinde istediği gibi tasarruf etme hakkını kendinde bulmuştur. Hatta bu hakkı bizzat kendi kendine verecek kadar da küstaktır. Çünkü insan kendini herşeyin üzerinde konumlandırmaktadır. Varlıklar arasında değerli, daha az değerli, üstün, en üstün, önemli, en önemsiz gibi değerlendirmeler yapılmıştır.

Aristoteles evreni bir hiyerarşi dizisi olarak tanımlamıştır; “...evren en aşağısından en önemsizinden en yükseğine aslında yaratılmamış fakat yine de bütün yaratılışın kendisine yöneldiği en mükemmel varlığa kadar, yaratıkların hiyerarşik bir biçimde ve derece derece birbirine bağlanmış bir dizisidir.”⁷¹ İnsan, varlıklar arasında dikey bir sınıflandırma yapıp kendi yaptığı bu sınıflandırmada zirveye de kendini yerleştirdiğinde bu şemada tahakküm kaçınılmaz olur. Tahakküm ve hiyerarşi birbirini besle-

⁶⁹ Zeki Arslantürk, E. Hamit Arslantürk, *Uygulamalı Sosyal Araştırma*, Çamlıca Yay., İstanbul, 2013, s.19

⁷⁰ Dilek Doltaş, *Postmodernizm ve Eleştirisi*, İnkılap Yay., İstanbul 2003, s. 11-56

⁷¹ Hasan Ünder, *Çevre Felsefesi Etik ve Metafizik Görüşler*, Doruk Yay., İstanbul, 1996, s. 80

yen kavramlardır. Bookchin'nin bu ilişkiler yumağı hakkında şu şekilde bir fikir beyan etmiştir;

Toplumdaki en moleküler iktidar ilişkilerini ve hiyerarşik statüleri (kadın-erkek, yetişkin-çocuk, beyaz-diğer ırklar, vs.) kaldırmadıkça toplum; sosyalist düşünce bağlamında “sınıfsız” ve “sömürsüz” hale gelse de tahakküm var olmaya devam edecektir. Bu türden, tahakkümün köklerini oluşturan toplumsal hiyerarşilerin olduğu sürece siyasal iktidarın değişmesi, devletin dönüşmesi ve elbette emperyalizmin yok edilmesi de bir işe yaramayacaktır. “Hiyerarşi var olduğu sürece, tahakküm, insanları bir elitler sistemi etrafında örgütlediği sürece doğaya hükmetme projesi de devam edecek ve gezegenimizi kaçınılmaz bir yok oluşa götürecektir”⁷²

Kavram olarak her ne kadar yeni bir kavram olsa da, kökleri kadim bilgeliğe dayanan, doğada bulunan insan dışı canlıların da yaşam haklarının altını çizen ve doğadaki varlıkların insanlara hizmet etmek amacıyla yaratılmadığı inancını savunan Biyo-merkezcilik, “modern toplumun insan-merkezliliğini reddetmektedir.”⁷³ İnsan için - özellikle de sanayi devrimi sonrası hızla değişen dünyada yaşayan modern insan için - bilgi kendisi dışında diğer varlıklar üzerinde hegemonya kurabileceği bir güç aracı haline gelmiştir. Zira “varlığa hakim olmak, onu bilmek ve tanımakla olur.”⁷⁴

Bigeliğin değil bilginin peşinde olan modern insan, bilgiyi yalnızca kendi çıkar ve mutluluğu için kullanabileceği bir silah olarak görmektedir. Bunu yaparken gözden kaçırdıkları birşey vardır ki, kendi hırslarının peşinde koşarken arkalarında kendilerini de yakacak olan bir cehennem yaratmaktadırlar. Ted Kaczynski'nin “Ahmaklar Gemi-si”⁷⁵ misali bizi batırıp hepimizi boğacak sulara doğru ilerlemekteyiz ve ne yazık ki, yapay gündemlerle uğraşan insanlar arasında bu büyük sorun yeterince karşılık bulamaktadır. Hikâyede olduğu gibi “eğer kuzeye gitmeye devam edersek, buzullara çarpa-

⁷² M. Bookchin, *a.g.e.*, s.76

⁷³ Sanem Yardımcı, *İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2006, s. 52

⁷⁴ Z. Arslantürk, *a.g.e.* s.19

⁷⁵ Ahmaklar Gemi-si, Ted Kaczynski'nin, bir gemi içerisinde adeta dünyayı tasvir ettiği hikâyesidir. Anlatıldığı hepimizin hikâyesidir. Hikâye, geminin içerisinde çeşitli hak taleplerinde bulunan ve yaşanan sorunlar için münakaşa eden gemi ahalisinin asıl büyük sorunu gözardı etmelerinin neticesinde, kuzeye doğru yol alan geminin iki buzdağı arasında parçalanıp ve herkesin boğulmasıyla sona ermektedir. Ted Kaczynski, Çev. Serhat Demirkol <http://yabanil.net/ahmaklar-gemisi/> (23.06.2019)

cak ve batacağız.” Gezegenimizin sonunu getirdikten sonra bugün boğuştuğumuz pek çok sorun artık bir anlam ifade etmeyecektir.

Tezimi yazdığım şu dönemde güncel olarak dünyanın bütün kıtalarında öğrencilerin küresel iklim eylemleri başladı; Avustralya ve Yeni Zelanda'da gençler grev yaptı.⁷⁶ Dünya çapında birçok öğrenci bugünlerde grev yaparak okula gitmiyor ve sokaklarda iklim değişikliği ile mücadele için yürüyüş yapıyor. Eylemlerde özellikle ilköğretim ve lise çağındaki öğrenciler “Başka bir yeryüzü yok”, “Dünyayı kurtaralım”, “Benim yerkürem benim geleceğim” gibi pankartlar açarak geleceklerinden duydukları endişeleri dile getiriyorlar. Dünya çapında öğrenci gösterileri birkaç aydır twitter ve diğer sosyal medya platformları üzerinden #ClimateStrike (İklimGrevi) ve Cuma günleri ders bırakmaya istinaden #FridaysForFuture (GelecekİçinCuma) etiketleriyle organize ediliyor.⁷⁷

Çocuklar geleceklerinden endişe duyuyorlar ve bunda son derece haklılar. Yeryüzü nasıl bizden önce yaşayan canlıların yuvasıysa bizden sonra gelecek olan müstakbel nesillerin de yuvasıdır. Bugün zarar verdiğimiz, yıkıma uğrattığımız adeta cehenneme çevirdiğimiz yeryüzünde onlar yaşayacaklar. Bugün endüstrinin sağladığı imkânlarla çok kolay bir biçimde çaldığımız şey onların yaşamı, geleceğidir.

Oysa “Allah yeri yaratıkları için var etti. Orada meyve ve salkımlı hurma ağaçları vardır.”⁷⁸ Bu ayetten yeryüzündeki nimetlerin sadece insanlar için değil, yeryüzünde yaşayan tüm canlılar için olduğu sonucuna varabiliriz. Her ne kadar Kur'an'da bunu aksini düşünmemize neden olacak bazı ayetler olsa da,⁷⁹ bu insanı doğanın bir parçası olmaktan çıkartıp onu doğanın sahibi yapmayacaktır. Yeryüzünün bize ait olduğunu söyleyemeyiz; biz kendimiz yeryüzüne aitiz. Yeryüzünün kendisine ait bir değeri vardır. Eğer yeryüzü Tanrı'nın altında herhangi birisine ya da bir şeye ait olarsa bu, biyosferi meydana getiren bütün yaratıklar ve canlı organizmalardır.⁸⁰ Ekosistemi meydana getiren canlılar arasında yaşadığı çevreyi en çok etkileyen, değiştiren ve dö-

⁷⁶ Euronews, Zehra Yıldız, “Öğrencilerin küresel iklim eylemleri başladı” 15.03.2019 <https://tr.euronews.com/2019/03/15/ogrencilerin-kuresel-iklim-eylemleri-basladi> (15.03.2019)

⁷⁷ BBC News Türkçe, “Derslere girmeyen binlerce öğrenci, iklim değişikliğine karşı dünya çapında sokakta” 15.03.2019 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47584274> (15.03.2019)

⁷⁸ Kur'an-ı Kerim, Rahman Sûresi, Âyet 10-11.

⁷⁹ Bkz: Kur'an-ı Kerim, 2.29, 67:15, 14:32-34

⁸⁰ H. Aydın, a.g.e., s. 64

nüştüren insandır. Kendine yaşam alanı yapmak için bitki örtüsünü çok büyük oranda tahrip eden, madenleri, suları ve havayı dönüştüren başka bir canlı yoktur.” Hiçbir hayvan tabiatıta var olanın ötesine gitmez, insan ise gidebilir.”⁸¹

Doğa insanların hizmetkarı değildir. İnsanların ve diğer tüm varlıkların - geçmişte yaşamış olana ve gelecekte de yaşayacak olan tüm canlıların- yuvasıdır. Dolayısıyla bu dünyaya kısa süreli menfaatleri üzerine yağmalayan zihniyet sürdürülebilir bir zihniyet değildir.

C. EKOLOJİK DÖNGÜYE İNSAN MÜDAHALESİ

*“Rahman'ın yaratışında hiçbir aksaklık/bozukluk/uyumsuzluk göremezsin. Gözünü bir kez daha (ona) çevir! Hiç kusur görüyor musun?”*⁸² Kusursuz, dengeli, birbiriyle uyum içinde olan bir düzenin temellerinden sarsıldığı gözle görünür bir gerçekliktir. Bu bozulmaların sebebi insanlardır.⁸³

Endüstri ve endüstrinin oluşturduğu imkanlarla şekillenen teknoloji toplumu; insanın doğasını, tüm canlıları ve bir bütün olarak doğayı ciddi manada tehdit etmektedir. *“7,6 milyarlık insan nüfusu, tüm yaşayan canlıların %0,01'ini temsil etse de, tüm yabani memeli canlıların %83'ünün ve bitkilerin yarısının yok olmasından sorumlu.”*⁸⁴

Rum suresinde *“insanların kendi işledikleri (kötülükler) sebebiyle karada ve denizde bozulma ortaya çıkmıştır. Dönmeleri için Allah, yaptıklarının bazı (kötü) sonuçlarını (dünyada) onlara tattıracaktır.”*⁸⁵ diyerek yeryüzündeki felaketlerin kader olmadığını bilakis insanların kendi elleriyle yaptıkları eylemlerin sonuçları olduğunu vurgulamıştır. Yani depremde insanlar ölüyorsa bu deprem olduğu için değil, insan hayatını ve doğanın işleyişini hiçe sayarak elverişsiz yerlerde kötü malzemelerle yapılan binalar

⁸¹ Elizabeth Breuilly, “Tanrı'nın Yarattığını Korumak”, Çev. Mehveş Kayani, İstanbul ,1992, s. 81

⁸² Kur'ân-ı Kerim, Mülk Sûresi, Âyet 3.

⁸³“İnsanların elleriyle işledikleri yüzünden karada ve denizde felaketler yaygınlaştı. Böylece, (kötülükten) dönerler diye yaptıklarının bir kısmını onlara tattırıyor”

⁸⁴ Yeşilist, Görkem Gömeç, “Biyocoşetlilik İnsan Çağı ile beraber yok oluyor” 22.05.2018

<https://www.yesilist.com/biyocesitlilik-insan-cagi-ile-beraber-yok-oluyor-son-50-yilda-tum-hayvanlarin-yarisi-yok-oldu/> (22.05.2019)

⁸⁵ Kur'ân-ı Kerim, Rum Sûresi, Âyet 41.

olduğu içindir. Çernobilde, Hiroşima’da vs insanların ölmesine, belki milyonlarca insan, hayvan, bitki türünün vs. onlarca yıl etkileneceği tahribatlar bırakmasına sebep olan şey insanın endüstriyi silah olarak kullanmasıdır. “Bir yılda 27 bin, bir günde 74, bir saatte 3 canlı türü yok olmakta, gelecek 30 yıl içerisinde bütün canlı türlerinin yüzde 20 gibi büyük bir kısmı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır.”⁸⁶

“İslam hukukuna göre, toprak, su, hava, ateş, orman, güneş ışığı vs gibi tabii unsurlar herkesin - sadece insanların değil bütün yaratıkların- ortak kullanımına açıktır.”⁸⁷ Oysa insan kendini diğer tüm canlılardan üstün görmektedir. Bunun sonucunda ise kendinde diğer tüm yaratıkların üzerinde istediği gibi tasarruf etme hakkını bulmaktadır.

Tüm canlıların farklı parametrelerde kendilerine özgü yetenekleri vardır. Farklı alanlarda farklı canlılar birbirlerinden daha üstün ya da aşağıda olabilirler. Örneğin bir çita hız konusunda bir filden üstündür. Bir karınca kendi ağırlığına oranla yük kaldırma konusunda bir aslandan üstündür. Güç, hız, dayanıklılık gibi hususlarda insan diğer canlılar arasında vasat bir konumdadır. İnsanı diğer canlılardan üstün kılan parametre zekâsıyla eşyayı dönüştürme gücüdür. İnsan diğer varlıklar gibi çıplak ve basit kas gücüyle doğada bir çita, bir aslan, kuş, fil kadar dayanıklı ve güçlü olamayacaktır. İnsan ne bir ceylan kadar hızlı koşacak, ne bir balık gibi yüzebilecek ne de bir aslan gibi kendini savunacak biyolojik donanımına sahip değildir. İnsanı diğer canlılardan farklılaştıran şey sınırı olmayan bir bilmeye ve bilgiye ihtiyaç duymasıdır. İnsanın kendini güven içinde hissetmesinin temel kaynağı bilgidir. Bu bilme ihtiyacı sebebiyle insan, biyolojisi gereği kendi sınırlarını aşan bir canlıdır. İnsan, “Doğa karşında sadece gözlemci olmakla yetinmemiş, onu kendi amaçları doğrultusunda etklimeye ya da bozmaya yönelmiştir. Böylece, yaşadığı çevre ile de arasında ortaya çıkan uyumsuzluğun yol açtığı huzursuzluğu da giderek artan ölçüde hissetmeye başlamıştır.”⁸⁸ İnsan bu bilinçle eşya üzerinde etkin olmuştur. Maddeyi sadece ham haliyle kullanmamış, onu ihtiyacına göre dönüştürmüş ve sonraki nesillere aktarmıştır.

⁸⁶ John Bellamy Foster, *Savunmasız Gezegen*(Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi), Çev. Hasan Ünder, Epos Yay, Ankara, 2002, s.24-26

⁸⁷ Hafız B.A Masri, *İslam ve Ekoloji*, Çev. M. Çiftkaya, İstanbul, 1992, s.19

⁸⁸ Metin Özbek, *Dünden Bugüne İnsan*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2000, s.7

İnsan bir hayvanı kendi imkânlarıyla avlayamayacağı için tahtadan, taştan av aletleri üretmiştir. Her nesil üretme ve dönüştürme hususunda bir öncekinden daha ileri gitmiştir. Sanayi devrimiyle beraber bu ileri gidişler! büyük bir sıçrama yaşamıştır. Endüstrileştığımız oranda daha hızlı ve daha büyük dönüşümler ve değişimler yaşanmaktadır. Ve ne yazık ki bu dönüşümlerin çok büyük bir kısmı gezegenimiz ve içindeki canlılık adına pek olumlu dönüşümler değildir. Bugün küresel iklim değişikliğinin yaşanmasında en büyük pay sanayileşmiş ülkelere aittir. Fakat onların çok büyük katkılar sundukları bu küresel iklim değişikliğinden, onlardan çok daha fazla bu değişikliğe en az sebep olan ülkeler ve insanları etkilenmektedir. Alman kalkınma ve çevre örgütü Germanwatch tarafından açıklanan iklim risk endeksine göre;

Son 20 yılda meydana gelen doğal afetlerde 530 bin kişi hayatını kaybetti. Germanwatch hazırladığı iklim risk endeksini Varşova'da düzenlenen Birleşmiş Milletler İklim Konferansı'nda kamuoyuna sundu. Araştırmaya göre son 20 yılda meydana gelen 15 bin doğal afette binlerce insan canından oldu, maddi kayıplarsa 2 trilyon 500 milyar doları buluyor.2012 yılında en çok zarara uğrayan ülkelerin başında Haiti, Filipinler ve Pakistan geliyor.⁸⁹

Dünya Meteoroloji örgütünün başkanı Petteri Taalas, yayınladıkları 2018 Küresel İklim Raporunda "*İklim değişikliğini tamamiyle anlayabilen ilk jenerasyonuz ve bu konuda bir şeyler yapabilecek sonuncusunuz.*" ⁹⁰ diyerek çağdaşlarımıza bir uyarıda bulunuyor. Bu hırs ve hızla ilerlendiği takdirde gelecek nesiller için bugünkü manada doğadan bahsedemeyebiliriz.

Hırsını yönetmeyi başaramayan insanın elindeki endüstri; hayvanlar, insanlar, bitki, su ve toprak üzerinde çok ciddi yıkımlara sebebiyet vermektedir.

⁸⁹Deutsche Welle Türkçe, "Afetlerin 20 yıllık bilançosu", 12.11.2013, <https://www.dw.com/tr/afetlerin-20-y%C4%B1ll%C4%B1k-bilan%C3%A7osu/a-17221418> (12.03.2019)

⁹⁰ World Meteorological Organization, "WMO climate statement: past 4 years warmest on record" 29.11.2018, <https://public.wmo.int/en/media/press-release/wmo-climate-statement-past-4-years-warmest-record> (05.05.2019)

1. Hayvanlar

“Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirilecekler.”⁹¹ İnsanlar gibi yeryüzünde yaşayan bir topluluk olan ve en az insanlar kadar yaşamda payı olan ⁹² hayvanların yaşam hakları ve türleri ciddi tehlike altındadır.

Hayvanlar, günümüzde üç tür büyük tehditin onlara yarattığı enkaza direnerek yaşamak zorundadırlar. Bunlardan birincisi; İnsanların kendilerine daha fazla yaşam alanı ve daha çok yiyecek kaynağı temin etmek amacıyla hayvanların yaşam haklarına zarar vermeleridir. İnsanlar, kendi türü için daha fazla yerleşim ve eğlence alanı kurmak için çok fazla alanda ormansızlaştırma faaliyeti gerçekleştirmiştir. Hayvanların doğal yaşam alanı ve evleri olan bu alanlar onları hiçe sayarak yok edilmektedir. Hayvanların bir kısmı bu faaliyetler sırasında yaşamını yitirmektedir. Doğal yaşam alanlarından yani evlerinden mahrum bırakılan hayvanlar ise yaşamak zorunda kaldıkları suni alanlarda kendi doğalarına aykırı bir şekilde yaşamak zorunda kalmaktadırlar. Örneğin; BBC’de yer alan bir haberde ⁹³ Güney Kore’nin en büyük hayvan barınaklarından birinde, yer kalmadığı gerekçesiyle yüzlerce köpeğin gizlice öldürüldüğü öne sürüldü. Doğal yaşam alanları ellerinden alınan hayvanlar barınaklarda da yer kalmayınca yeryüzündeki yaşam hakları ellerinden alınmaktadır.

Bunun dışında kalabalık insan nüfusuna daha fazla yiyecek sunmak amacıyla da pek çok hayvan öldürülmektedir. Bu tüketim ekosistemin besin zincirinde değişiklik yaratacak düzeylerdedir. Örneğin “endüstriyel balık avcılığı teknolojisini kullanmak suretiyle Japonlar, 2005 kışında binden fazla balina öldürdü.”⁹⁴ Haddinden fazla yapılan bu tür avlanma faaliyetleri hem avlanan türün neslinin tükenme noktasına gelmesine

⁹¹ Kur’ân-ı Kerim, En’am Sûresi, Âyet 38.

⁹² “Allah, yeri yaratıklar için var etti.” ayetinin de vurguladığı gibi yer içinde yaşayan tüm yaratılmışlarındır.

Kur’ân-ı Kerim, Rahman Sûresi, Âyet 10.

⁹³ BBC News Türkçe, “G. Kore’de barınak skandalı” 18.01.2019 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-46908362> (18.03.2019)

⁹⁴ G.Rietzer, a.g.e., s.356

hem de besin kategorisinde yer almayan türleri bile -dolaylı olarak-yok ederek, besin zincirinin kırılmasına, doğal olarak da biyolojik çeşitliliğin azalmasına neden olmaktadır. Ekosistemin dengesinin bozulması demek yaşamın dengesinin bozulması demektir.

Hayvanlara yönelik ikinci büyük tehdit; endüstrinin sebebiyet verdiği veya hızlandırdığı; küresel iklim değişikliği, çevre kirliliği gibi hayvanların ve doğal yaşam alanlarının dolaylı yollarla yok edilmesi sorunudur. Yine BBC’de yayınlanan bir haberde ABD'deki Oregon Eyalet Üniversitesi'nin yaptığı araştırmaya yer verilmiştir.⁹⁵ Araştırmaya göre, en ağır hayvanlar doğrudan insanların avlanmaları sonucu, en hafif olanlar ise doğal yaşam alanlarının kirlenmesi ve ağaçların kesilmesi gibi nedenlerle sayıca azalmaktadır. Küresel iklim krizi yerküreyi ve içindeki canlılığı çok ciddi biçimde etkilemektedir. “WWF, 59 bilim adamının katkısıyla hazırladığı rapora göre; 1970-2014 yıllarında yerküre üzerinde bu topluluklarda yaşayan hayvan sayısında ortalama yüzde 60 düşüş yaşandı. Sadece tatlı su canlılarının nüfusu 1970'ten bu yana yüzde 81 oranında geriledi.”⁹⁶

Hayvanlara yönelik üçüncü büyük tehdit ise, İnsanların doğrudan hayvanlara, kişisel tatminlerini sağlamak amacıyla verdiği zararlardır. Örneğin BBC’ de yeralan bir habere göre⁹⁷ Bryan Kinsel Harlan isimli Amerikalı bir avcı, 110 bin dolara aldığı izinle, Pakistan’da nesli tükenme tehlikesi altında olan bir yaban keçisini öldürdü. Yaptığı bu eylemi de zafer pozu vererek taçlandırdı.

Hayvanlar insanların üzerinde istedikleri gibi tasarruf edebilecekleri canlılar değildir. İnsan ırkı, gücü nispetinde insan dahil diğer tüm canlıları istedikleri gibi kullanmayı bir hak olarak görmektedirler. İnsanların bu tür faaliyetleri çok rahat bir biçimde yapmasının altında, endüstriyel çiftlikler başlığı altında da sıkça vurguladığımız; hayvanları duygusuz metalar olarak görmeleri yatmaktadır. Oysa; BBC Earth’de yayın-

⁹⁵ BBC News Türkçe, “En büyük ve en küçük hayvanların soyları daha hızlı tükeniyor”, 19.09.2017 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41315142> (19.03.2019)

⁹⁶ Living Planet Report 2018: Aiming higher, 30.10.2018, https://c402277.ssl.cf1.rackcdn.com/publications/1187/files/original/LPR2018_Full_Report_Spreads.pdf (30.03.2019)

⁹⁷ BBC News Türkçe, “Pakistan’da 110 bin dolara aldığı izinle nadir görülen dağ keçisini öldüren Amerikalı avcıya öfke”, 14.02. 2019, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47226013> (14.02.2019)

lanan bir makalede⁹⁸ hayvanlar intihar eder mi? sorusu üzerinde duruluyor. Makalenin sonunda, insanın kendi ölümünün farkında olan tek canlı olduğunu belirtiyor. Dolayısıyla intihar sadece insana özgü bir davranıştır, sonucuna varılıyor. Bununla birlikte, bazı hayvanların da travma yaşadığında stres ya da depresyon gibi sorunlar yaşayabildiği vurgulanıyor. Makalede Çin’de bir hayvanat bahçesindeki ayının, yavrusunu boğduktan sonra kendisini öldürmesi durumunu, tutsaklığa daha fazla dayanamayan ayının bilinçli bir davranışı şeklinde yansıtıldığını, oysa bu durumun yaşanmasına sebep olan şeyin; doğal ortamından uzakta tutulan bir hayvanın, yaşadığı strese, yavrunun bir sağlık sorunu nedeniyle karnına sonda takılması sonucu ekstra stresin eklenmesi olduğu kanaatine varılmış.

Ayının gerçekleştirmiş olduğu bu davranış ister bilinçli bir eylem olsun isterse stres altında gerçekleştirdiği bilinçsizce bir tepki olsun her halükarda bu, o canlılara yaşattığımız büyük bir travmanın sonucudur. İnsanın diğer canlılara bunu yapmaya hakkı yoktur. “Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır”⁹⁹ ayetinin bize söylediği hakikati bir daha hatırlatarak bir defa daha belirtmek isterim ki hayvanlar bizim gibi yeryüzünün bir parçası ve sakini. Bu gezegen bizim gibi onların da yuvasıdır. İnsanlar, kürk ve deri endüstrisiyle, endüstriyel çiftliklerle, sirkler ve hayvanat bahçeleriyle, hayvanların da yuvası olan gezegenimizi onlar için cehenneme çevirmiştir.

2. Toprak ve Bitkiler

“Endüstriyel tarım, monokültürleri destekler, çünkü gıda üretimi ve dağıtımını merkezi olarak kontrol etme ihtiyacındadır.”¹⁰⁰ Üstelik endüstri sadece tarımda değil her alanda monokültürleri ve tek tipleşmeyi destekler. Seri üretim ve daha fazla kazanç uğruna tüm doğaya ve insanın oluşturduğu kültüre de zarar vermektedir. Yedi ülkeye dağılan Alp Dağlarında “endüstriyel kayıkcılık”ın gelişiminin sonuçları korkunçtur.

⁹⁸ BBC News Türkçe, Melissa Hogenboom, “Hayvanlar intihar eder mi?”, 08.08.2016, https://www.bbc.com/turkce/dergi/vert_earth/2016/07/160708_vert_ear_hayvan_intihar (18.03.2019)

⁹⁹ Kur’ân-ı Kerim, En’am Sûresi, Âyet 38.

¹⁰⁰ Hakan Reyhan, “Ekolojik Emperyalizm Sorunu Olarak Gıdaya Tahakküm Üzerine Bir İnceleme“, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Çevre Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 201, s.209

Alplerde ormanları keserek, çayırları yok ederek, akarsu yataklarını değiştirerek ve vadileri betonlaştırarak üretilmiş 40.000 kayak pisti bulunmaktadır.¹⁰¹ Yine, günümüzde, dünyanın en çok tahrip edilen alanlarından biri Amazon Ormanlarıdır. Amazon Ormanları, bu alanın (çiftlikler oluşturulması ve çiftlik hayvanlarını otlatmak amacıyla yer açmak için) “geliştirilmesi” ve insanlar için daha fazla yerleşim yeri kurulması uğruna yok edilmektedir.¹⁰²

Doğa mükemmel bir uyum ve denge içerisindedir. Bu dengeyi bozacak hamleler tüm alanlara yayılan sorunları tetiklemektedir. Örneğin bu tarz ormanlaştırma faaliyetleri, kesilen ağaçların yakılmasıyla küresel ısınmayı arttıracak büyük miktarda karbondioksit ortaya çıkaracaktır. ABD Ulusal Okyanus ve Atmosfer Dairesi (NOAA) Kuzey Kutbu Araştırma Programı, Kuzey Kutbu'nun, son 5 yılda tarihinin en sıcak dönemini geçirdiğini ve bölgenin dünyanın geri kalanından 2 kat fazla ısındığını açıkladı. NOAA, 12 ülkeden 81 bilim insanının katkılarıyla hazırlanan yıllık "Kuzey Kutbu Raporu Kartı" isimli araştırmasının sonuçlarını yayımladı. Araştırmaya göre Kuzey Kutup bölgesinin, 2014-2018 döneminde, bölgedeki sıcaklıkların kayıt altına alınmaya başlandığı 1900'den bu yana en sıcak 5 yılını yaşadığı kaydedildi. Raporda ayrıca bölgedeki ısınmanın dünyanın geri kalanından iki kat fazla olduğu belirtildi.¹⁰³

Ormansızlaştırma faaliyetleri beraberinde başka sorunları da getirmektedir. Özellikle ormansızlaştırılan alanlarda ekosistem olumsuz etkilenir. Çünkü ormanlar “su havzalarımızın ve toprağın erezyona karşı korunması, yeryüzüne düşen yağmurun önemli bir kısmına sebep olan su döngüsündeki asli aşamaları oluşturmak gibi yararlar barındıran ekosistemi sağlar ve dünyadaki birçok bitki ve hayvan türüne de habitat oluşturur.”¹⁰⁴ Ayette de geçtiği üzere ¹⁰⁵ yeryüzü yaratılmış tüm varlıklarıdır. Ormansızlaştırma, yani toprağı ve bitkileri yok etme faaliyeti aynı zamanda yaratılmış diğer canlıları evsiz bırakmak anlamına gelmektedir. Duwarmish kızilderili kabilesinin lideri Şef

¹⁰¹ John Urry, *Mekanları Tüketmek*, Çev. Rahmi G. Ögdül, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994 , s. 253

¹⁰² G. Rietzer, *a.g.e.*,s .355

¹⁰³ Euronews, “Kuzey Kutbu, son 5 yılda tarihinin en sıcak dönemini geçirdi”, 11.12.2018, <https://tr.euronews.com/2018/12/11/kuzey-kutbu-son-5-yilda-tarihinin-en-sicak-donemini-gecirdi> (11.03.2019)

¹⁰⁴ G. Rietzer, *a.g.e.*,s .355

¹⁰⁵“Allah, yeri yaratıklar için var etti.” Kur’ân-ı Kerim, Rahman Sûresi, Âyet 10.

Seattle’ın 1854’te Amerika Başkanına gönderdiği mektupta¹⁰⁶ dediği gibi “toprak bize ait değildir. Biz toprağa aitiz.” Aidiyetimiz olan toprağa yaptığımız her kötülük bize döndürülecektir.

3. Sular

Su her zaman tüm canlılık için çok önemli olmuştur. Günümüzde ise önemi küresel bir sorun haline gelebilecek kadar artmıştır. Genellikle suyun bol miktarda olduğunu ve ona kolay erişildiğini düşünürüz; oysa “1.3 milyar insan hali hazırda sağlıklı içme suyu imkanından yoksun; 2.6 milyarı aşkın insan da gerekli hijyen koşullarından yoksun, bir hayli risk taşıyan yerel su imkanlarını kullanıyor.”¹⁰⁷

Mart 2019’da yayınlanan dünya su raporuna göre; dünya üzerinde yaşayan 10 kişiden 3’ü güvenilir içme suyundan mahrum bir hayat sürmektedir. BM Genel Kurulu’nun 2015 yılında aldığı kararda, güvenilir ve temiz içme suyu ile sanitasyona ulaşımının bir “insan hakkı” teşkil ettiği vurgulanan raporda, 2015 rakamlarına göre yer yüzünden 10 kişi içinde 3 kişinin (2,1 milyar) güvenilir içme suyuna ulaşamadığı, 10 kişi içinde ise 6 kişinin (4,5 milyar) güvenli sanitasyon¹⁰⁸ hizmetlerinden mahrum olduğu hatırlatıldı.¹⁰⁹

Dünya nüfusunun neredeyse üçte birinin su hakkından mahrum yaşamasının altında yatan en büyük sebep yine endüstriyalizmdir. Endüstriyel ürünlerin oluşturulmasında çok ciddi su miktarları kullanılmaktadır. Bu endüstriyel faaliyetlerin öncesinde ve sonrasında yarattıkları doğa tahribatları da cabası. “Örneğin, bir bardak kahveye yetecek kahve tanesi üretilmesi için 140 litre kadar yağmur suyu gerekiyor!”¹¹⁰ Yine; Hollanda’da kâr amacı gütmeyen bir kuruluş olan Water Footprint Network’ün verileri-

¹⁰⁶ https://tr.wikisource.org/wiki/%C5%9Eef_Seattle%27%C4%B1n_Mektubu (22.12.2016)

¹⁰⁷ G. Rietzer, *a.g.e.*,s .357

¹⁰⁸ Sanitasyon terimi, Latince “sanitas” kelimesinden türetilmiş ve ‘sağlıklı’ anlamına gelen, hijyenik ve sağlıklı koşulların oluşturulması ve korunması olarak tanımlanmaktadır. Hijyen, sağlıklı gıda üretimi amacı ile üretimden tüketime kadar her aşamada uygun koşulların temini için yapılan çalışmaları kapsayan bir bilim dalıdır.

¹⁰⁹ Euronews, Rahmi Gündüz, “BM’den korkutan su raporu: Tahıl üretimi yüzde 40 düşebilir”, 20.03.2019 <https://tr.euronews.com/2019/03/20/bm-den-korkutan-su-raporu-tahil-uretimi-yuzde-40-dusebilir> (20.03.2019)

¹¹⁰ G. Rietzer, *a.g.e.*,s .358

ne göre "225 gramlık bir hamburgerin üretimi için 3 bin 668 litre su gerekiyor. Bir dilim peynir (90 litre), buğday unundan sandviç ekmeği (71 litre), domates ve marul (7 litre) ve 226 gramlık bir köfte için sığıra verilecek samanın üretimi için 3 bin 500 litre su harcanıyor. Hepsinin toplamı 3.668 litre ediyor."¹¹¹

Su, hava gibi güneş gibi yapısal olarak tüm dünya canlılarına aittir. Canlılık su olmadan varlığını sürdürmez. Dolayısıyla su ve suya erişim hakkı tüm canlılar için en temel haktır. Oysa günümüzde endüstriyel zorbalıklarla, insanların ve diğer canlıların, tüm canlılara ait olan suya erişimi kısıtlanmaktadır. Nahl suresi 3. ayette *"O gökleri ve yeri gerektiği gibi yarattı"* denilerek belirttiği üzere kâinatta her şey yerli yerinde ve olması gerektiği gibidir. Bu ifade gökleri, yeri ve ikisi arasındaki her şeyi içeren bir ifadedir. Oysa yerin ve göklerin arasındaki varlıklardan biri olan insan, gerektiği gibi yaratılan nehirler için *"su boşuna akıyor"* ifadesini kullanabilmektedir. Ne nehirler ne de başka bir varlık boşuna değildir. Her şey olması gerektiği gibi, olması gereken yerdedir. Nehirler köklerini dağların zirvelerinden gelen küçük derelerden alırlar. Kar ve yağmur suları, dağlardan gelerek küçük dereleri oluşturur. Dereler birleşerek hem kendilerini hem yaşamı büyüterek nehirleri oluşturur. Nehirler, dağlardan topladığı suyu ve tortuları denize taşır. Bu tortular, nehirlerin döküldüğü denizlerde hayatı yeşertir. Denizlerdeki su buharlaşır, kar olur yağmur olur tekrar dağlara düşer. Böylelikle canlılık bir döngüye girer ve yaşam büyüyerek devam eder.

Bu bakımdan nehirler hem kendilerini hem diğer canlıları besler. İnsan ise endüstrinin sağladığı olanaklarla adeta tüm canlılığın hayat damarı olan bu nehirlerin önüne setler çekerek yaşamın önüne bir duvar örer. *"Onlar ki ayaktaayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah'ı anarlar. Göklerin ve yerin yapısı ve yaratılışı hakkında düşünürler: "Rabbimiz, sen bunları boş yere yaratmadın, sen yücesin, bizi ateş azabından koru."*¹¹² ayetin de altını çizerek belirttiği gibi, evreni seyreder ve üzerine düşünürsek görürüz ki, evren bir bütündür. Bu bütünün bir parçası olduğumuzun bilincinde olarak

¹¹¹ Fortune Turkey, Yurdagül Uygun, 14.07.2014, <https://www.fortuneturkey.com/bir-hamburgeri-uretmek-icin-ne-kadar-su-gerekli-387> (14.03.2019)

¹¹² Kur'ân-ı Kerim, Al-i İmran Sûresi, Âyet 191.

yaşayıp kainatı bu gözle okuyabilirsek yaşam insan dahil tüm canlılar ve canlılık için daha kolay olacaktır.

4. İnsanlar

İnsanın tahakküm kurduğu canlılar yalnızca hayvanlar ve bitkiler değildir. İnsan türdeşi diğer insanlar üzerinde de tahakküm kurmak ister. Bunun için fırsatlar kollar. Örneğin kutsal kitaplarda geçen Habil ve Kabil'in hikâyesinde, kardeşler arasındaki rekabetin nedeni net bir şekilde sunulmaz. Kısada açıkça belirtilmeyen sebep çoğunlukla mülkiyet üzerinden açıklanır. Mülkiyet özünde hakimiyet kurmayı barındırır.

Mülk edinmek istediğin şey üzerinde malik olursun ve onda dilediğin gibi tasarruf edersin. Endüstrinin adının dahi anılamayacağı bu dönemlerde bile var olan bu malik olma, hükmetme dürtüsüyle hareket eden insanlar için endüstri bu fırsatı altın tepside sunarak birçok imkân vermiştir. Kapitalist dünyada endüstriyalizmin sömürsünden kendini kurtarabilen bir canlı türü yoktur. İnsan da bu sömürü çarkında ezilenlerden biridir. Bu düzende insanı, Frederick W. Taylor'un deyimiyle "bir yük hayvanından farksız, 'öküz cinsinden bir insan' olarak görüyorlardı."¹¹³

21. yy'da insanlar, ibtidai toplumlara göre daha müreffeh yaşıyor gibi görünmektedir. "*İnsan kendini giderek daha özgür bilir zira teknik tüm doğal güçleri yok etmiştir ve bu şekilde ona kendi kaderinin efendisi olma hissini vermiştir.*"¹¹⁴ Oysa bu yalnızca bir zandan ibarettir. Bu yüzyılda insanların; her an mücadele içinde olması gereken doğa şartları, kendilerini korumak zorunda oldukları yırtıcı hayvanların olmaması veya yiyecek bulabilmek için doğada ekstra çaba sarfetmeleri gerekmemesi gibi insanları zorlayan potansiyel tehditler yoktur. Burada ayrıca vurgulamamız gereken nokta, ilkel insanların baş etmeleri gereken sorunların çoğu doğal sorunlardır. Her canlının bir şekilde karşılaştığı bu sorunlar yaşamın doğal bir parçasıdır. Oysa endüstri toplumunda insanların karşılaştığı sorunların çoğu insan yapımıdır. "insanlığa faydalı" olmak gayesiyle ya da açıklamasıyla yapılan çalışmaların çoğu gerçekten insancıl ve insanlara faydalı mıdır?

¹¹³ C. Lasch, *a.g.e.*, s.123

¹¹⁴ Jacques Ellul, *Teknoloji Toplumu*, Çev. Musa Ceylan, Bakış Yay., İstanbul 2003, s. 41

Modern insan, içinde yaşadığı coğrafyaya yönelik bir atom bombası saldırısına ya da nükleer faciaya karşı çok savunmasızdır. Bu türden tehlikelere ve tehditlere karşı bireysel olarak çok çaresizdir. Üstelik bu türden büyük facialar gelecek nesilleri, o coğrafyada yetişen ürünleri, o coğrafyanın suyunu vs her şeyi etkilemektedir. Bu açıdan bakınca 21. yy insanının karşı karşıya olduğu tehditin boyutu devasa etki gücüne sahiptir.

Yukarıda kısaca değindiğimiz sorunlara ilave edeceğimiz bir diğer tahakküm alanı ise, bireyin yaşam alanına, endüstri imkânlarının artışına paralel olarak müdahalelerin artmasıdır. Ve bireyin bunun karşısında duramayacağı kadar büyük alanlara sığmasıdır. Örneğin; Batman'ın Hasankeyf ilçesinin 12 bin yıllık tarihi; orada yaşayanların evleri, anıları; bitki ve hayvan türleri ile birlikte Ilısu Barajı'nın suları altında kalacak.¹¹⁵ Hes yapılan yerlerde pek çok köy boşaltılmış ve ya boşaltılma tehdidi altındadır.¹¹⁶ Burarlarda yaşayan insanlar hayatları boyunca modern dünyadan ciddi beklentiler içine girmemiş insanlardır. Daha fazla enerji talebinde bulunmamışlardır. Oysa modern dünya insanların, geceleri de aydınlanma, yaz mevsiminde her yerde serinlik, kış mevsiminde her yerde sıcaklık talepleri, her mevsimde herşeyi bulma istekleri, daha fazla yiyecek, daha fazla giyecek, daha fazla enerji tüketmeleri, bu talepte bulunmamış ve bulunmak istemeyen insanların yaşamlarını da etkilemektedir. O insanlar da şehirlerde yaşamaya ve bu işleyişe dahil edilmeye mecbur bırakılmaktadır. İşçi Sağlığı ve İş Güvenliği Meclisi'nin raporuna göre ise Türkiye'de 2017 yılında en az 2006 işçi yaşamını yitirmiştir¹¹⁷ Endüstriyalizmin ve kapitalizmin şehirlere yığılan bu insanlara sundukları ise, mavi, beyaz daha fazla çalışırlarsa altın yakalı olmak vasfıyla ömrünü çalıştıkları

¹¹⁵ BBC News Türkçe, Berza Şimşek, "Hasankeyf'in son günleri", 06.06.2018, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44362836> (06.05.2019)

¹¹⁶ Isparta ve Antalya sınırlarında 17 kilometrekare alanı kapsayan Kasımlar Barajı ve 3 HES projesi nedeniyle Isparta'nın Sütçüler İlçesi'ne bağlı Darıbüğü Köyü haritadan silinecek. <http://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/bir-koy-hes-nedeniyle-haritadan-silinecek-26844066> (19.07.2014) Ayrıca Bkz :

Antalya Manavgat 'ta Köprüçay Vadisi üzerindeki HES yapımı nedeniyle 500 yıllık geçmiş olan Değirmenözü köyü boşaltılma tehdidiyle karşı karşıya.

<https://www.evrensel.net/haber/283668/500-yillik-koy-hes-tehdidi-altinda> (27.06.2016)

¹¹⁷ Euronews, "Türkiye ve Avrupa'da iş kazaları", 23.10.2018, <https://tr.euronews.com/2018/10/23/turkiye-ve-avrupa-da-is-kazalar-en-fazla-isci-olumlerinin-yasandigi-ulke-turkiye> (23.03.2019)

kurumlara adamları karşılığında kimine ölmeyecek kadar, kimine yaşayabileceği kadar kimine ise daha fazla tüketim yapabilecekleri miktarda maaştır.

Endüstri öncesi dönemlerde insanlar emeğiyle varolmuş, sömürülse bile bu sömürünün miktarı endüstri çağına kıyasla daha insani boyutlarda olmuştur. Zira endüstri öncesi dönemde en azından emek ve ürün denkliliğinden söz edebilirdik. Marks'ın deyişiyle endüstri çağında insan kendi emeğine yabancılaşmıştır. Emeğinin semeresine yabancılaşan insan kendisine de yabancılaşır. *“İnsanın kendi emeğine, kendi emek ürününe ve kendi kendine ilişkisi için doğru olan şey, insanın öteki insana ve onun emek ve emek nesnesine ilişkisi için de doğrudur”*¹¹⁸ İnsanın en nihai amacı mutluluktur. Kendisine ve çevresine yabancılaşan insan mutsuzlaşır, amaçsızlaşır. Endüstrinin amacı insanlar için konfor ve iyilik olsa bile sonucunda onu -çok küçük bir azınlık dışında- mutsuzlaştırmıştır.

D. “CHALLENGER”; MEYDAN OKUYAN

*“Günümüz sanayi toplumlarının doğaya aykırı tutumu 18. yy.dan bu yana Batı bilimciliğinin “doğaya egemen olma” tutkusu ile ilgili olarak ortaya çıkıyor.”*¹¹⁹ Tanrı, insan ve doğa arasındaki ilişkinin farkında olan ve bunu kavramak isteyen bilgi anlayışı 18.yydan itibaren yerini insanın kendini doğadan soyutladığı ve tabiat üzerinde tahakküm kurmak istediği bir boyuta evrilmiştir. Bu amaçla insan adeta Tanrı ile yarış içine girmiştir. Bölüme isim ilhamı veren şey 28 Ocak 1986'da kalkışından 73 saniye sonra infilak eden Challenger Mekiği olmuştur. Challenger "meydan okuyan" anlamına gelir. İnsan yeryüzünü aşp uzaya gönderdiği araca meydan okuyan ismini koyarken neyi amaçlamıştır? Neye ya da kime meydan okumaktadır? Bu sorular endüstrinin yakıcı mı yapıcı mı olduğu konusuna cevap ararken zihnimizin bir köşesinde hep durması gereken sorulardır.

Roger Garaudy, insanın bu meydan okuyuşunu şu şekilde kategorize etmiştir;

¹¹⁸ Karl Marx, *Yabancılaşma: 1844 El Yazmaları*, Çev. Kenan Somer, Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yay., Ankara, 2007. s.29

¹¹⁹ Mine Kışlalıoğlu, Fikret Berkes, *Çevre ve Ekoloji*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1989, s.24

Batı medeniyetinin postullarını -yani tabiat, diğer insanlar ve Tanrı (veya

hayatın nihai gayesi problemi) ile olan ilişkilerinin tanımını- üç madde halinde tasnif edebiliriz:

1. Descartes'in postulası: "Tabiata hâkim ve malik olmak."
2. Thomas Hobbes'un postulası: "İnsan, insanın kurdudur."
3. Marlowe'un postulası ("Faust"unda): "İnsan, dünyayı yönetmek için yüceleşerek Tanrı'nın yerine geçmektedir."¹²⁰

Garaudy'nun yaptığı bu kategorizasyonda dikkat çeken bir nokta vardır ki o da insanın aşamalı olarak kendini önce tabiatla sonra diğer insanlarla en sonunda da Tanrı ile yarış içine sokmasıdır. İnsanın evren üzerinde hakim olma isteğinin giderek artmaktadır.

Bronowski "Ben bilimi, bilginin daha çok doğadaki gizli güce buyruk verecek biçimde örgütlenmesi olarak anlıyorum."¹²¹ demektedir. Bronowski'nin tanımında da açıkça görünen durum, insanın bilim ve teknoloji vasıtasıyla yapmaya çalıştığı şey doğaya/evrene hükmetmek yoluyla Tanrı ile yarış haline girmesidir. Bilgelikten arınmış salt bilgiyi bir tahakküm aracını döndürmüş insan, Tanrı-tabiat-insan arasındaki ilişkiyi görebileceği irfanını da terketmiştir. Bunun yerini amacı insanın eşya üzerindeki hâkimiyetini arttırmak ve insanın kendisiyle yarışabileceği kurgulanan bir Tanrı ile yarışmak halini almış gözükmektedir.¹²²

19. yy'a gelindiğinde ise teknolojinin yarattığı olanaklarla insan ırkının doğayı tahrip etmesi baş döndürücü bir hız almıştır. Oysa Schumacher'ın da dediği gibi; "*Çağdaş insan kendini doğanın bir parçası olarak değil, yazgısı onu egemenliğine almak ve yenmek olan bir güç olarak hissetmektedir; oysa bu savaşı kazanacak olursa, kendisini de yenik düşen tarafta bulacağını unutmaktadır.*" Tabiatla uyumlu olması gerekirken,

¹²⁰ Roger Garaudy, "İslam ve Modernite", Çev. Heyet, *Uluslararası I. İslam Düşüncesi Sempozyumu*, İstanbul, 1996 s. 190

¹²¹ Jacop Bronowski, *Bilim ve İnsan Değer Yargıları*, Çev. Ayşeli Usluata, Varlık Yay., İstanbul, 1971, s.16

¹²² H. Aydın, *a.g.e.* s.85

durmadan onunla çatışan modern insan ile tabiat arasında, topyekûn bir dengesizlik mevcuttur. İnsanın doğayla arasında oluşan bu dengesizlik insanı kendisine de yabancılaştırmaktadır. Bu dengesizliğin sebebi insanla yaratıcı arasındaki armoninin bozulmasıdır. Tabiatla barışık olmak manevi olanla barışık olmaya bağlıdır. Manevi alanda ortaya çıkan kaosu tabiatla da barışık olmamaya yol açacağını Hz Peygamber şöyle dillendiriyor: *“Facir bir kul öldüğü zaman, kullar, ülkeler, ağaçlar, hayvanlar ondan rahat ederler.”*¹²³

İnsanın fitratına uygun olan doğal olandır. Doğallık doğayla bütünleştiğimiz ölçüde mümkündür. Doğaldan ve doğadan uzaklaştıkça yapaylaşırız. Yapaylaştıkça özümüze yabancılaşırız.

E. ENDÜSTRİYALİZM ve YERYÜZÜNÜN FESADI

*“Ve yer, daimi surette satılmayacaktır. Çünkü yer benimdir.”*¹²⁴

Kur'an-ı Kerim'e göre de, Allah'ın kendisine ortak kabul etmediği alanlardan birisi de, “varlığın yönetimi”dir. Kur'an biyolojik yönüyle Allah'ın egemenliği dışına çıkamayan insanoğlunu, iradi boyutuyla da Allah'a teslim olmaya çağırmaktadır. İnsanın bu çağrı karşısında direnmesi, onun kendi öz varlığına yabancılaşması ve beşeri bütünlüğünü parçalamasıyla sonuçlanmaktadır.¹²⁵ Kur'an'a göre mutlak mülkün yegane sahibi Allah'tır. İnsan Allah'ın mülkünü hevasına göre kullanamaz, hırsları uğruna yok edemez, onu israf edemez, onu sadece kendisine has kılarak biriktiremez:¹²⁶ *“Altın ve gümüş yığıp da, onları Allah yolunda harcamayanlar var ya, işte onlara acı bir azabı müjdele!”*¹²⁷

Kuran-ı Kerim'de olduğu gibi diğer kutsal kitap ve öğretilerde de benzer hitaplar ve aynı dünya görüşüne çağrı vardır. *“Tanrı dünyayı yaratmış ve Adam'ı Cennet Bahçesine yerleştirmiştir. Ondan Gan Eden'e iyi bakmasını ve onu işlemesini istemiştir*

¹²³ H. Aydın, *a.g.e.* s.210

¹²⁴ Kutsal Kitap, Levililer, XXV,23

¹²⁵ Ö.Özsoy, İ. Güler, *a.g.e.*, s.5

¹²⁶ R. Garaudy, *a.g.e.*, s.199

¹²⁷ Kur'an-ı Kerim, Tevbe Suresi, Ayet, 34

“¹²⁸ Üstelik yaratıcı bu kullanım hakkını yalnızca Adam’a yani insanoğluna vermemiştir. Onunla birlikte diğer canlılar da kullanım hakkına sahiptirler. *“Ve Allah dedi: Sular canlı mahlukların sürüleri ile kaynaşsın ve yerin üstünde ve gökler kubbesinin üstünde kuşlar uçsunlar. Ve Allah: Semereli olun ve çoğalın ve denizlerde suları doldurun ve karada kuşlar çoğalsın diyerek onları mübarek kıldı.*”¹²⁹

İnsan tüm bu uyarılara rağmen haddini aşmaktadır. Kur’an’da sıkça belirtildiği üzere mülk Allah’ındır. Mülkün gerçek sahibi, insan da dâhil tüm varlıkları yaratandır. Mutlak hâkimiyeti Allah’a ait olan bu mülk üzerinde insan da dâhil tüm varlıkların kullanım hakkı vardır. Yani Allah’ın yarattığı şeyler üzerinde, herkesin hakkı vardır. Uzak Doğu dinlerinin felsefesi de “insan doğa düalizmine değil, karşılıklı bağımlılık düşüncesine dayandığı için”¹³⁰ İnsan ve doğa birbirinin düşmanı olarak görülmemiştir. Ve yaşam algısı bu anlayışa göre şekillenmiştir. Örneğin Budistler, Buda’nın aydınlanmasını yani uyanışını, yıllarını doğanın içinde geçirmesine bağlamışlardır. Budist anlayışta varlığın sırrına erişmenin ancak doğayla iç içe olarak mümkün olduğuna inanılır. Zaten Budizm’de öğütlenen de insanların doğadan tamamen farklılaşmamaları ve teknolojik faydalar için doğayı tahrip etme yolunu seçmemelidirler.¹³¹

Hindistan’ın özgürleşmesinin sembol ismi Gandhi de, endüstrileşme sürecini kuşkuyla karşılamış ve teknolojinin yoğun kullanılmadığı bir Hindistan Ütopyası kurmuştur. Nitekim Budizm’de olduğu gibi Hinduizm’de *“Yaratıcı tabiatla içkindir ve yaratılan hemen her şey kutsaldır. İnsanlık yaratamadığı şeyi yok etme hakkına sahip değildir. Evrende insanlar ve diğer canlılar iç içe geçmiş bir bütün olduğu için bütüne yönelik bir ahlaki sorumluluk fikrinin vurgulanması gerekir.”*¹³²

“Rabbe Hamdedin, çünkü Onu terennüm etmek iyidir. O Allah ki bulutlarla gökler kaplar, yer için yağmur yağdırır. Dağlarda ot bitirir. Hayvanlara, çağrışan larva

¹²⁸ Kutsal Kitap, Yaratılış, 2: 15-16

¹²⁹ Kutsal Kitap, Tekvin, 1:22

¹³⁰ Arnold Toynbee, Daisaku Ikeda, Yaşamı Seçin, Çev.: Umut Arık A.Ü. Basımevi, Ankara,1992

¹³¹ Ferkiss, Victor, “Nature and Tecnology”, *Society Culturel Roof of the Current Envirentent Crissis* New York University Pres, New York, 1993, s.136

¹³² Gülhan Karadağ Ağkurt, Çevre ve Ekoloji Algisinin Yaygın Dinler Perspektifinden Değerlendirilmesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015, s. 32

yavrularına, yiyeceklerini verir”¹³³ ifadesinde de görüldüğü üzere, Tanrı sadece insanları değil, bütün canlı hatta cansız varlıkları da gözeten, onların ihtiyaçlarını giderendir. Çünkü Tanrı sadece insanın değil, bütün evrenin, tüm varlıkların Rabbi’dir. Evrendeki tüm canlılar da kendi yaratılışı gereğince bu mülkten istifade eder. İnsan kendisine koyulan bu sınırı aşan tek canlıdır. Mülk Allah’a dolayısıyla da yaşamış, yaşayan ve yaşayacak olan tüm canlılara aitken, insan, bireysel çıkarlarını elde etmek için diğer canlıları hiçe sayabilmektedir.

Bugün sayıca çok az olan bir grubun çıkarları için; onlar daha fazla kazansın, daha rahat yaşasın diye büyük bir grup yani çoğunluk sefalet içinde yaşamaktadır. Mülke yapılan bu tahakküm, hem mülkün asıl sahibine hem de ondan diğer nesiller gibi yararlanması gereken gelecek nesillere karşı haddi aşmaktır. İnsanın ihlal ettiği her sınır kendisine de zarar verecektir. “*Ey insanlar! Bu hayatınızda menfaat (elde etmek) için yaptığımız taşkınlık kendi aleyhinizedir.*”¹³⁴

Sünnetullah yani mülkün gerçek sahibinin, hayatın gidişatına dair yasaları gereği, insanın yaptıklarının bir kısmının sonuçları kendilerine tattırılacaktır.¹³⁵ Allah, insanların başına gelen musibetlerin sorumlusunun yine insanlar olduğunu bildirmektedir. “*İnsanlara bir rahmet tattırdığımız zaman ona sevinirler, ama kendi elleriyle yaptıklarından ötürü başlarına bir kötülük gelince, hemen umutsuzluğa düşerler.*”¹³⁶ Oysa “doğal afet” dediğimiz şeyler afet değildir. Dere akması gereken yerde akar, yer sarılması gerektiği için sarsılır, yağmur yağar, rüzgâr esmesi gerektiği için eser. Ama insan bu tabiat olaylarını hiçe sayarak bazı işler yapar; Derenin aktığı yatağa ev inşa eder; dere akar evi yıkılır, insan buna felaket der.

Akarsuyun, uçan kuşun, rüzgârın, yağmurun ve varlık bulan her canın sınırlarının ve hakkının olduğu bilinciyle yaşamak, bu haklara riayet etmek tüm evrenle ve do-

¹³³ Kutsal Kitap, Mezmurlar, 147/7-8

¹³⁴ Kur’ân-ı Kerim, Yunus Sûresi, Âyet 21.

¹³⁵ “İnsanların bizzat kendilerinin işledikleri yüzünden, karada ve denizde çürüme ve bozulma başladı. Allah, belki geri dönerler diye yaptıklarının bazı sonuçlarını onlara tattıracaktır.” Kur’ân-ı Kerim, Rum Sûresi, Âyet 41.

¹³⁶ Kur’ân-ı Kerim, Rum Sûresi, Âyet 36.

layısıyla kendimizle barış içinde yaşamak anlamına gelir. Dinlerin ve diğer öğretilerin de en temel hedefi bu barışı sağlamaktır.

F. SAHİP OLMAK veya AİT OLMAK

“ Göklerin ve yerin yaratılması, insanların yaratılmasından daha büyük bir şeydir. Fakat insanlardan çoğu bilmezler” ¹³⁷ insan imkanları el verdiği ölçüde varoluşundan itibaren doğa üzerinde tahakküm kurma istediğini taşımakta ve gücü imkânında bu isteği uygulamaktaydı. Fakat endüstri çağına kadar bu durum kısıtlıydı. Endüstri çağı ile birlikte bilimin gücüyle “her şeyi bilen” ve tekniğin imkanlarıyla “en güçlü” olduğunu düşünen insan kendini doğanın bir parçası olmaktan çıkarıp onu kullanarak ikinci bir dünya yaratma umudu taşıyordu.¹³⁸ Oysa doğa insanların düşmanı değildir. Doğa insana savaş açmış da değildir. İnsan da diğer tüm canlılar gibi yeryüzünde yaşayan, yaşamı geliştiren bir varlıktır. Bunun bilincinde olan azınlıktan biri olan Kızılderili kabile reisi Seattle Amerika Cumhurbaşkanı Franklin Pierre’ye yazdığı mektupta, doğaya sahip olmak isteyen insan ve doğaya ait olduğunu bilen insan arasındaki yaşamı okuma farkı kendini açıkça gösterir: “ Bütün hayvanları öldürecek olursanız nasıl yaşayabilirsiniz? Canlıların yok edildiği bir dünyada insan ruhu yalnızlık duygusundan ölür gibi geliyor bize. Bu nedenle de dünyanın başına gelen her felaket insanoğlunun da başına gelmiş sayılır.”

ABD’li bilim adamı Carl Sagan, Mavi Soluk Nokta isimli kitabında da kullandığı üzere, dünyanın Voyager 1¹³⁹ sondası tarafından çekilen zamanın rekor uzaklıktaki fotoğrafı adres göstererek dünyayı soluk bir mavi nokta olarak tanımlamıştır. Ve bu noktaya bakarak; oranını bugüne kadar tanıdığımız, adını duyduğumuz, yaşayan, ölmüş herkesin evi olduğunu, tüm neşemizin kaderimizin toplamı olduğunu, birbirini yalanlayan bütün ideolojilerin, iktisat teorilerinin yaşandığı yer olduğu, orada sevip, aşık olup, orada savaşıldığını, orada koltuk kavgası, para hırsı verildiği fakat oranın aslında evrenin sonsuzlu-

¹³⁷ Kur’ân-ı Kerim, Mu’min Sûresi, Âyet 57.

¹³⁸ Eric Fromm, *Sahip Olmak ya da Olmak*, Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yay., İstanbul 2003, s. 19

¹³⁹ 1977’de Jupiter ve Satürn’ü incelemek için uzaya fırlatılmış, bu görevi başarıyla tamamladıktan sonra güneş sisteminin dışına doğru yoluna devam etmiştir. 2008 itibarıyla dünyadan yaklaşık 106,5 astronomik birim (17 milyar kilometre) uzaklıktadır ve insan yapımı uzay araçlarının en uzakta olanıdır.

ğu karşısında çok küçük bir sahne olduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda, bütün büyük generaller, imparatorlar tarafından akıtılan kan nehirleri ile kazandıkları zafer ile ancak bir toz tanesinin anlık efendisi olduklarını bize hatırlatmıştır. Ve bu toz zerresinin, soluk mavi noktanın hayat barındırdığı bilinen tek gezegen olduğu ve insanlığın şimdilik gidecek başka yerinin bulunmadığını da vurgulamıştır.¹⁴⁰

Evet dünya bizim yuvamızdır. Üstelik sadece bizim değil, bizden önce yaşamış ve bizden sonra da yaşayacak olan tüm canlıların yuvasıdır. 4.5 milyar yaşındaki evimiz, içerisinde, bizden önce; bizden daha uzun süreler yaşamış olan, nice insanlar, ırklar, canlılar görmüştür. Hiçbiri yuvamız olan bu gezegene bizim kadar zarar vermemiş yahut verememiştir. Şayet bizden önce de bizim kadar yıkıcı nesiller olsaydı daha doğru bir tabirle; dünyanın yıkımını hızlandıran endüstriyel alandaki bu gelişmeler bizden önceki nesiller tarafından ortaya konsaydı, 13 yaşındaki iklim aktivisti Greta'nın, geleceği hakkında endişelenen bu küçük kız çocuğunun ve az sayıda insanın, bütün dünya halklarını hakkında sürekli uyardıkları büyük felaketler çoktan yaşanmış olacaktı.

Bizler ağaçları, gölleri, temiz havayı ve berrak suları hiç görmemiş olacaktık. Bu düşüncenin ne kadar korkutucu olduğunu inkâr edecek kimse olmayacaktır. Şuan yaptığımız şey, gelecek nesillere -en az bizim kadar havayı, suyu, dağları ve dereleri görmesi, açan çiçekleri, ağaçları, yeşili ve toprağı koklaması, en azından ömründe bir defa dalından meyve yemesi gereken nesillere- bir cehennem bırakmaktır. Bu en hafif tabirle onların geleceğini çalmaktır. Hırsızlıktır.

¹⁴⁰ A.B. Karavelli, a.g.m s.106-107

SONUÇ

Kur'an'ın en çok dikkat çektiği ve de insanları uyarmaya çalıştığı tehlikelerden biri dünyaya aşırı bağılıktır. İnsan dünyevileştikçe, evrenle/doğayla dolayısıyla diğer varlıklarla muhabbetini azaltarak bitirme noktasına getirmiştir. Doğayla bir olma, evrenin bir parçası olma hakikatinden uzaklaştıkça endüstriyi daha çok kullanmış. Endüstriyi kullandıkça da bu bağ daha çok zayıflamıştır. Çünkü teknolojiyle birlikte artan bilginin, beraberinde getirdiği şey bilgelik olmamıştır. Teknoloji insanın eşya hakkında bilgisini arttırmıştır. Bilgelikten yoksun bu bilgiyle insan, bilgiyi, eşyaya ve varlığa tahakküm aracına döndürmüştür

Endüstrinin gelişmesiyle birlikte, insan doğaya ve tüm diğer varlıklara olan hürmetini kaybetmiştir. Bu da beraberinde ağacı, toprağı, suyu, kedi, kuşu vs. kendisinden mutlaka yararlanılması gereken birer meta haline getirmiştir. Hz Musa'nın savaştığı Karun ve Firavun'un, Salih Peygamberin kavminin, Peygambere daha çok maddi kaygılarla muhalefet eden Mekke müşriklerin sahip olduğu aç gözlülük, hırs, kibir; kendilerini herkesten ve herşeyden üstün görmelerine neden olan bu dünyaya ve dünya malına aşırı bağılılık anlayışı, o gün nasıl acılara ve ciddi mücadelelere sebebiyet verdiyse bu gün de, insanın, mülk edinme ve mülk üzerinde tahakküm edinme yarışı; çevre kirliliği, biyolojik tahribat, ekolojik dengenin bozulması, silahlanma, ırkçılık, tüketim çılgınlığı, israf, açlık, savaş ve gelir dağılımında adaletsizlik gibi pek çok krize sebep olmaktadır.

Hırs, tamah ve yağmacılık beraberinde uygun koşullar sağlandığında -ki endüstri bu koşulları fazlasıyla sağlamaktadır- zulmü getirebilmektedir. İnsanın insana, hayvana, toprağa ve suya tahakküm kurma çabası çok daha eskilere dayanmaktayken bu tahakküm arzusunun bir çeşit zulme dönüşmesi endüstriyle beraber olağanlaşmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz sorunlar kökenleri itibariyle "insani" olsalar da, yani insan türünün bireysel hırs ve bencilliğinden kaynaklansalar da, endüstri bu olayları besleyip geliştirerek ve yeni alanlara sıçratarak, büyütüp kolaylaştırmaktadır. Tüketimi

kolaylaştırarak daha fazla tüketmeyi sağlamak; daha çok çevre kirliliğini, daha fazla türün yaşam alanına zarar vermeyi, israfı da beraberinde getirir. İsrâf arttıkça, insanlar arasındaki gelir dağılımı adaletsizliği de artar. Bu durum ise beraberinde, açlık, savaş, hastalık, kaos ve buhranlar getirir. Bu sonuçlardan herbiri kapitalist anlayış açısından yeni kazanç mecraları oluşturur. Ve bu döngü büyüyerek devam eder. Ta ki, tüm kaynaklar sömürölüp tüketilinceye kadar.

Bahsi geçen sorunlar bizi, bugün içinde olduğumuz ve gün geçtikçe derinleşen “ekolojik krizin” yegane sebebinin teknoloji ve endüstri olduğu sonucuna götürebilir. Çünkü endüstrileşmenin doğaya çok ciddi zararlar verdiği aşikârdır. Fakat bu kolaycı bir yaklaşım olacaktır. Zira kapitalimin, hırsın, tamahın, dünyaya aşırı bağlılığın, hep kazanma arzusunun emrindeki endüstri yıkıcıdır. İnsan doğası yani fitratı gereği üreten bir canlıdır. Dolayısıyla insanın teknoloji üretmesi olağan bir durumdur. Olağanlığı bozan şey insanın diğer canlıları hiçe sayarak endüstrileşmesidir.

Ekonominin, çalışma koşullarının, doğadan ve doğasından koparılarak mekanikleşmiş modern insan üzerindeki sert baskısı, insanı günden güne daha da yoran, onu baskılayan, hayatın her alanında kişisel inisiyatiflere yer bırakmayacak derecede onu kuşatarak artmaktadır. Ali Şeriatî Medeniyet Tarihi adlı eserinde, insanın boğuluşunu her an daha da dramatik hale getirmekte olan bu koşulların insanlarda iki tür tepkiye sebep olduğunu söylemektedir. Bunlardan birincisi, bu korkunç baskı altında bozulma, boğulma ve çürümedir. İkincisi ise delice kargaşa ve isyandır. Her iki durum da insan ve -dolaylı da olsa- etkilediği tüm canlılar büyük bir huzursuzluk içinde yaşayacaklardır.

Kâinatın mükemmel bir dengesinin oluşunu, insanın da dünya üzerindeki canlılığın bir parçası olduğu gerçeğini hep hatırlamak ve hatırlatmak, her an bu farkındalıkla yaşamak insanın doğa üzerindeki zorbalığını bir nebze azaltabilir. Kişisel bu farkındalık çabasına ek olarak, tüm dünya hakları olarak, gelecek nesilleri de içine alan çok geniş kapsamlı bir sözleşme dahi yapılabilir. Bu sözleşmenin nihâi amacı, dünyayı bir sonraki nesillere de; yaşanabilir, temiz, kaynaklar bakımından yeterli bir şekilde bırakmak olmalıdır. İnanan, inanmayan tüm insanların en önemli ve ortak amacı yeryüzünü cennete çevirmek olmalıdır. Bu, erdemli her insanın, diğer tüm varlıklara karşı öncelikli görevidir.

dir. İnsan bu ödevlerini yerine getirdiği müddetçe içsel huzurunu koruyabilir. Dinlerin ve öğretilerin insanlara vadettikleri ve onları çağırdıkları şey de en nihayetinde bu huzurun temini ve “dünya ve ahiret mutluluğudur”

Yeryüzündeki savaşların, anlaşmazlıkların, adaletsizliklerin; bireysel olarak da depresyonların kaynağı insanın kendine yabancılaşmasıdır. Özüne yabancılaşan insan mutsuz insandır. Çünkü insanın fitratına uygun olan doğal olandır. Doğallık doğayla bütünleştiğimiz ölçüde mümkündür. Doğaldan ve doğadan uzaklaştıkça yapaylaşırız. Yapaylaştıkça özümüze yabancılaşırız. Özüne yani doğasına yabancılaşan insanın tatmini mümkün görünmemektedir. Bu insanın kendine yapabileceği en büyük kötülüklerdendir. İnsanın ve tüm canlıların huzuru, insanın doğasıyla ve doğayla barışına bağlıdır. İnsan ancak doğasına uyum sağlayarak onunla barışabilir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

Altuğ, Tuncay, “*Hayvan Deneyleri Etiği*”, **Sağlık Bilimlerinde Süreli Yayıncılık**, (İstanbul Bilim Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıbbi Biyoloji ve Genetik Anabilim Dalı) İstanbul 2009

Apaydın, H.Yunus, “*Fesad Maddesi*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Cilt,12, İstanbul,1995

Aydın, Hüseyin, **Ekolojik Sorunlara Teolojik Yaklaşımlar**, TDV Yayınları, Ankara 2009

Beyaz, İlknur, **Risk Toplumu ve Gıda Güvenliği**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum-2013

Bookchin, Murray, **Ekolojik Bir Topluma Doğru**, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, 1996.

—————**Özgürlüğün Ekolojisi**, Çev. A. Türker, Ayrıntı Yayınları, İstanbul,1994

Breuilly, Elizabeth,”*Tanrı’nın Yarattığını Korumak*”, **Hıristiyanlık ve Ekoloji**, Çev. Mehveş Kayani, İstanbul, 1992

Bronowski, Jacob, **Bilim ve İnsan Değer Yargıları**, Çev. Ayşeli Usluata, Varlık Yayınları, İstanbul, 1971

Capra, Fritjof, **Fiziğin Taosu**, Çev. Kaan H. Ökten, Arıtan Yayınları, İstanbul, 1991

Diamond, Jared, **Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır ya da Yıkılır?**, Çev. Elif Kırıl, Timaş Yayınları, İstanbul 2006

Doltaş, Dilek, **Postmodernizm ve Eleştirisi**, İnkılap Yayınları, İstanbul 2003.

During, Alan, **Ne Kadari Yeterli: Tüketim Toplumu ve Dünyanın Geleceği**, Çev. Sinem Çağlayan, Tema Vakfı Yay.,Ankara,1998

Ergün, Yusuf, “*Hayvan Deneylerinde Etik*”, **Arşiv Kaynak Tarama Dergisi**, cilt 19, sayı 4, Yayıncı Çukurova Üniversitesi, 2010

Erkmen, Osman, “*Gıda kaynaklı tehlikeler ve güvenli gıda üretimi*”, **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi** s.53, 2010

Ferkiss, Victor, “*Nature and Tecnology*”, **Society Culturel Roof of the Current Envirentent Crissis New York University Pres**, New York, 1993

Foltz, Richard C., Frederick M. Denny, Azizan Baharuddin, **İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet**, Çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayıncılık, İstanbul, 2007

Foster, John Bellamy, **Savunmasız Gezegen (Çevrenin Kısa Ekonomik Tarihi)**, Çev. Hasan Ünder, Epos Yay, Ankara, 2002

Garaudy, Roger, “*İslam ve Modernite*”, Çev.Heyet, **Uluslararası I. İslam Düşüncesi Sempozyumu**, İstanbul, 1996

Güran, Teyfik, **İktisat Tarihi**, Damla Ofset, İstanbul, 1990

Hafız, B.A Masri, **İslam ve Ekoloji**, (Fazlun Khalid - Foanne O’Brien’), Çev. M. Çiftkaya, İğdaş Yay., İstanbul, 1992

Harari, Yuval Noah, **Hayvanlardan Tanrılara Sapiens**, Çev. Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap, İstanbul, 2016

İlgar, Rüştü, “*Sosyal Ekoloji Ve İnanç İlişkisinin İrdelenmesi*“, **Marmara Coğrafya Dergisi**, İstanbul, S: 13, 2006

İlkin, Akın, “*Endüstrileşme*“, **Ak İktisat Ansiklopedisi**,(Feridun Ergin), Cilt II, Ak Yayınları, İstanbul, 1973

İslamoğlu, Ahmet Hamdi, Altunışık, Remzi, **Tüketici Davranışları**, Beta Yayınları, İstanbul, 2013

Kaczynski, Theodore John, **Sanayi Toplumu ve Geleceği**, Çeviri, Kolektif Çalışma, Kaos Yayınları, İstanbul, 2013

Karaveli, Abdullah Buğrahan; “Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesi Enerji ve Su Jeopolitiği”, **Yükselen İpek Yolu 1. Cilt: İpek Yolu’nda Ekonomi ve Turizm**, Ankara, 2016

Keleş,Ruşen, **Kentleşme Politikası**, Genişletilmiş 8. Baskı., İmge Kitabevi Yayını, Ankara, 2004

Kılıç, Sabiha, Alkan, Reha Metin, “Dördüncü Sanayi Devrimi Endüstri 4.0: Dünya ve Türkiye Değerlendirmeleri”, **Girişimcilik, Inovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2018, 2(3)

Kışlalıoğlu, Mine, Berkes, Fikret, **Çevre ve Ekoloji**, istanbul, 1989

Kızmaz, Zahir, “Modernleşme ve Suç: Kuramsal Açıdan Bir Bakış”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 23, Sayı: 1, Elazığ, 2013

Lasch, Christopher, **Narsisizm Kültürü**, Çev., Suzan Öztürk, Ü. Hüsrev Yolsal, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2006

Lodziak, Conrad, **İhtiyaçların Manipülasyonu: Kapitalizm ve Kültür**, Çev., Berna Kurt. Çitlembik Yayınları, İstanbul, 2003

Marx, Karl, **Yabancılaşma: 1844 El Yazmaları**, Çev. Kenan Somer, Ahmet Kardam, 3. Basım, Sol Yayınları, Ankara, 2007

Nasır, Niray, “Tarihi Süreç İçinde Kentleşme Olgusu ve Muğla Örneği”, **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Güz 2002, Sayı 9

Özsoy, Ömer ve İlhami Güler, **Konularına Göre Kur’an**, Fecr yayınları, Ankara, 2015

Reyhan, Hakan, Çobanoğlu, Nesrin, “Biyopolitika-Biyoetik açısından Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar ve Tüketici Hakları”, **II. Ulusal Veteriner Hekimliği 4**

Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu/Bildiriler Kitabı, (Ed. Aşkın Yaşar-Ali Yiğit-Serdar İzmirli), Konya, 2008

—————“*Ekolojik Emperyalizm Sorunu Olarak Gıdaya Tahakküm Üzerine Bir İnceleme*“, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Çevre Bilimleri Anabilim Dalı, Ankara, 2011

Ritzer, George, **Toplumun McDonalddlaştınlması Çağdaş Toplum Yaşamının Değişen Karakteri Üzerine Bir İnceleme**, Çev. Şen Süer Kaya, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2011

————— **Küresel Dünya**, Çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2011

Shiva Vandana, **Çalınmış Hasat(Küresel Gıda Soygunu)**,Çev. Ali K. Saysel, Bgst Yay. İstanbul, 2006

Şeriati, Ali, **Medeniyet Tarihi II**, Çev. Prof. Dr. Ejder Okumuş, Fecr Yayın, Ankara 2013

—————**İslam Sosyolojisi Üzerine**, Çev: Kamil Can, Düşünce Yayınları, İstanbul,1980

Tirman, John, **Dünyayı Sömüren Amerika**, Çev. Füsun Doruker, Altın Kitabevi, İstanbul, 2007

Toynbee, Arnold, **Daisaku İkedda, Yaşamı Seçin**, Çev. Umut Arık, A.Ü. Basımevi, Ankara,1992

Uçkan, Banu ve Deniz Kağnıcıoğlu, **Endüstri İlişkileri**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2004

Urry, John, **Mekanları Tüketmek**, Çev. Rahmi G. Ögdül, Ayrıntı Yay, İstanbul, 1994

Ünder, Hasan, **Çevre Felsefesi Etik ve Metafizik Görüşler**, Doruk Yayıncılık, 1996

Yardımcı, Sanem, **İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplum-sal Ekoloji**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016

Yediyıldız, Bahaeddin, **Tarih**, MEB Yayınları III. cilt, İstanbul, 1994

Zerzan, John, **Gelecekteki ilkel**, Çev. Cemal Atila, Kaos yayınları, İstanbul, 2013

İnternet Kaynakları

BBC News Türkçe, “3 bin yavru kedi öldürüldü” 03.04.2019
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47798999> (03.04.2019)

—————“Yeni Zelanda’da 2 camiye silahlı saldırı” 16.03.2019
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47578620> (16.03.2019)

————— “G. Kore’de barınak skandalı” 18.01.2019
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-46908362> (18.03.2019)

—————”Derslere girmeyen binlerce öğrenci, iklim değişikliği-ne karşı dünya çapında sokakta” 15.03.2019 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47584274> (15.03.2019)

—————“En büyük ve en küçük hayvanların soyları daha hızlı tükeniyor”, 19.09.2017 <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-41315142> (19.03.2019)

—————“Pakistan’da 110 bin dolara aldığı izinle nadir görülen dağ keçisini öldüren Amerikalı avcıya öfke”, 14.02. 2019,
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-47226013> (14.02.2019)

————— Berza Şimşek, “Hasankeyf’in son günleri”, 06.06.2018,
<https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44362836> (06.05.2019)

—————Melissa Hogenboom, “Hayvanlar intihar eder mi?”,
08.08.2016,
https://www.bbc.com/turkce/dergi/vert_earth/2016/07/160708_vert_ear_hayvan_intihar
(18.03.2019)

Deutsche Welle Türkçe, “Afetlerin 20 yıllık bilançosu”, 12.11.2013,
<https://www.dw.com/tr/afetlerin-20-y%C4%B1ll%C4%B1k-bilan%C3%A7osu/a-17221418> (12.03.2019)

Ellul, Jacques, Teknoloji Toplumu, Çev. Musa Ceylan, Bakış Yay., İstanbul
2003

Euronews, Zehra Yıldız, “Öğrencilerin küresel iklim eylemleri başladı”
15.03.2019 <https://tr.euronews.com/2019/03/15/ogrencilerin-kuresel-iklim-eylemleri-basladi> (15.03.2019)

—————“Türkiye ve Avrupa’da iş kazaları”, 23.10.2018,
<https://tr.euronews.com/2018/10/23/turkiye-ve-avrupa-da-is-kazalar-en-fazla-iscilumlerinin-yasandigi-ulke-turkiye> (23.03.2019)

—————“Kuzey Kutbu, son 5 yılda tarihinin en sıcak dönemini geçirdi”, 11.12.2018, <https://tr.euronews.com/2018/12/11/kuzey-kutbu-son-5-yilda-tarihinin-en-sicak-donemini-gecirdi> (11.03.2019)

————— Rahmi Gündüz, “BM’den korkutan su raporu: Tahıl üretimi yüzde 40 düşebilir”, 20.03.2019 <https://tr.euronews.com/2019/03/20/bm-den-korkutan-su-raporu-tahil-uretimi-yuzde-40-dusebilir> (20.03.2019)

Fortune Turkey, Yurdağül Uygun, 14.07.2014,
<https://www.fortuneturkey.com/bir-hamburgeri-uretmek-icin-ne-kadar-su-gerekli-387>
(14.03.2019)

Fromm, Eric, Sahip Olmak ya da Olmak, Çev. Aydın Arıtan, Arıtan Yay., İstanbul 2003

Living Planet Report 2018: Aiming higher, 30.10.2018,
https://c402277.ssl.cf1.rackcdn.com/publications/1187/files/original/LPR2018_Full_Report_Spreads.pdf (30.03.2019)

Nişanyan, Sevan, Nişanyan Sözlük, 13.01.2015,
<https://www.nisanyansozluk.com/?k=end%C3%BCstri> (19.02.2019)

Pacheco,Alex, Francione, Anna, The Silver Spring Monkeys, In Defense of Animals, New York: Basil Blackwell, <http://www.animal-rights-library.com/texts-m/pacheco01.htm> (02.04.2019)

World Meteorological Organization, “WMO climate statement: past 4 years warmest on record” 29.11.2018,

<https://public.wmo.int/en/media/press-release/wmo-climate-statement-past-4-years-warmest-record> (05.05.2019)

Yeşilist, Görkem Gömeç, ”Biyçeşitlilik İnsan Çağı ile beraber yok oluyor” 22.05.2018 <https://www.yesilist.com/biyocesitlilik-insan-cagi-ile-beraber-yok-oluyor-son-50-yilda-tum-hayvanlarin-yarisi-yok-oldu/> (22.05.2019)

Yuval Noah Harari, Guardian , çeviren: Özde Çakmak,Yeşil Gazete, 27.09.2015 <https://yesilgazete.org/blog/2015/09/27/endustriyel-ciftcilik-tarihteki-en-kotu-suclardan-biri/> (01.06.2019)